

РУСЛАН КАЦАВЕЦЬ

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Навчальний посібник

Друге видання, доповнене

КИЇВ • АЛЕРТА • 2025

УДК 159.923.2(075.8)
К30

Кацавець Руслан

К30 Психологія особистості.. Навч. посіб. 2-ге вид., доповн. Київ:
Алерта, 2025. *** с.

ISBN ***

Навчальний посібник висвітлює особистість у психологічному аспекті, що тісно пов'язується з етико-моральним. Це: динаміка психічного розвитку, своєрідні ознаки і властивості, що визначають індивідуальність людини. Проілюстровано місце її у системі суспільних відносин; інтереси, прагнення, переконання, мотиви, спрямованість, діяльність, спілкування. Завважено на особливості психологічної спільності людей; зокрема, сутність емоцій і їх вплив на міжособистісні стосунки. Підкреслено роль поведінки, як зовнішній прояв діяльності та дій особистості. Простежуються принципи моралі; умови, що сприяють здійсненню мети як бажаного результату.

Для студентів закладів вищої освіти, аспірантів. При потребі прислужиться викладачам.

УДК 159.923.2(075.8)

ISBN ***

© Кацавець Р. С., 2025
© Видавництво «Алерта», 2025

Переднє слово

*Психологія особистості людини –
завжди актуальна...*

Особистість – системна соціальна властивість, яку людина набуває у процесі освоєння дійсності, взаємодії, діяльності, спілкування. Тож особистість постійно змінюється і розвивається. Це визначає її рівень у сфері соціальних відносин, є мірилом культури. Бачення психологічних норм пов'язано із самосвідомістю, самооцінкою; намаганням пізнати навколишній світ і зрозуміти своє призначення в ньому. Значущим є дотримання принципів моралі. Відтак, у виданні висвітлюється особистість як багатогранне і динамічне явище. Це – прикметно.

Навчальний посібник складається із шести розділів і додатків.

Перший «Психологія як наука. Бачення вчених» – ілюструє історичний розвиток психології; ідеї, вчення, які розвивали кращі мислителі і філософи того часу; місце психології у системі наук; специфіку методів; методологічні принципи психології; відображено сучасні галузі психології.

Другий «Особистість: пізнавальна діяльність. Форми освоєння дійсності (чуттєві, раціональні)» – орієнтує на пізнавальну діяльність особистості; чуттєві і раціональні форми освоєння дійсності. Це психічні процеси – відчуття, що представляють явища навколишнього світу у свідомості людей; сприймання – відображають ставлення людини до об'єкта, інтереси, бажання, почуття; психологічні теорії пам'яті – процес запам'ятовування, зберігання, відтворення людиною її попереднього досвіду. Закцентовано увагу на питаннях процесу мислення, як вищої форми пізнавальної діяльності; виокремлено оригінальну властивість людини – уяву, що збагачує світобачення.

Третій «Особистість: емоційно-вольові та індивідуально-психологічні особливості» – відображає роль емоцій людини; їх вплив на діяльність, міжособистісні стосунки. Прикметні вольові якості особистості, що є свідомою організацією, саморегуляцією діяльності і поведінки. Вирізнено психологічні особливості особистості, що виявляються темпераментом. Прокоментовано явища здібностей

людини. Визначено сутність обдарованості (як високого рівня) і геніальності (як найвищого рівня) розвитку здібностей особистості.

Четвертий «Особистість: психічний розвиток, спрямованість, суспільна сутність» – подає процес психічного розвитку людини; формування специфічних ознак, властивостей особистості, що визначають індивідуальність; поведінку, як зовнішній прояв діяльності дій людини, де простежується ставлення до моральних і правових норм, традицій, що існують у суспільстві. Йдеться про місце особистості у системі суспільних відносин; інтереси, прагнення, переконання, потреби, мотиви, спрямованість. Підкреслено особливості психологічної спільності людей; психологію міжособистісних стосунків.

П'ятий «Дії осіб із психічними аномаліями. Роль психологічного захисту» – змальовує поведінку осіб з розладами особистості, психічними аномаліями. Порушено питання здатності осіб даного типу контролювати власні дії та керувати ними; а також можливість працездатності, дієздатності, правовідповідальності. Наголошено на адиктивній поведінці осіб, як видові залежної поведінки (вживання психоактивних речовин), що суперечить загальноприйнятим у суспільстві нормам, має негативні соціальні, психічні наслідки.

Шостий «Дослідження психологічних властивостей людини» – спрямовує на вивчення методів дослідження психологічних властивостей людини. Це – тести. Мета – визначення професійної придатності; уміння ефективно працювати у структурних галузях; виявлення рівня активності, самоконтролю, незалежності.

Додатки містять психологічні терміни. При потребі доповнять і збагатять загальний рівень знань.

Навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти, аспірантів. Також адресується викладачам і всім, кого цікавить психологія особистості людини.

Руслан Кацавець

РОЗДІЛ 1

ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА. БАЧЕННЯ ВЧЕНИХ

---

*Наука сприяє поширенню і торжеству
великих ідей...*

Луї Пастер

- 1.1. ПСИХОЛОГІЯ: ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК,
ІДЕЇ, ВЧЕННЯ
- 1.2. ПСИХОЛОГІЯ У СИСТЕМІ НАУК
- 1.3. МЕТОДИ ПСИХОЛОГІЇ:
ДОСЛІДЖЕННЯ ВЧЕНИХ
- 1.4. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ПСИХОЛОГІЇ
- 1.5. СУЧАСНІ ГАЛУЗІ ПСИХОЛОГІЇ
- 1.6. НАЙВПЛИВОВІШІ СВІТОВІ ВЧЕНІ

1.1. ПСИХОЛОГІЯ: ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК, ІДЕЇ, ВЧЕННЯ

Усі люди від природи прагнуть до знань...
Аристотель

Психологія – наука про факти, закономірності та механізми психічного життя людей. Спектр психічних явищ, які вивчала психологія, охоплював найрізноманітніші вияви психіки. Властивості у сукупності стали предметом дослідження.

Так, старовинні уявлення про психіку мали анімістичне бачення: що все у світі має душу, яка «керує живими і неживими істотами». Отож, душу вважали загадковою сутністю. Але давні єгиптяни і китайці, органом психіки вважали серце. Це були перші пояснення психічних явищ, не спираючись на зверхприродні сили. Шукаючи матеріальні засади буття, погляди філософів на сутність психічного – були досить матеріалістичними і наводили на роздуми про «загальну одухотвореність матерії».

Цікаві думки з теорії пізнання душі знаходимо у джерелах Демокріта, Епікура, Лукреція. У їхній уяві душа вимальовувалася, як «кулясті рухливі атоми». А ось Сократ спрямовував пошуки вчених на розкриття загадковості людської психіки. Ідеалістичне бачення сутності психіки належить Платону. Він завважував, що основу буття являють «незмінні й вічні ідеї...; згадування душею того, що вона пізнала до переселення в тіло, і породжує знання». Платон – основоположник дуалізму у психології. За його визначенням, дуалізм – філософське вчення, витікаюче із визнання рівноправними, такими, що не зводять один до одного два початки – духу і матерії, ідеального і матеріального. Тож розглядається тіло і психіка людини як два самостійні антагоністичні початки.

Аристотель мав інший погляд і заявив, що «душа є невід'ємним початком лише органічного життя, а не всього матеріального світу». Згодом дослідники почали застосовувати поняття душа тільки до психічних явищ. В результаті виникло поняття про свідомість, що тлумачилася як основний феномен психіки.

Ознакою свідомості людини того періоду був синкретизм – первісне злиття людини зі світом та суспільним оточенням.

Значний внесок у розвиток науки психології зробив філософ, перський лікар Ібн Сіна Авіценна. На досягненні східної медицини він створив матеріалістичне вчення про психіку. Приміром, афекти вчений пов'язував із тілесними змінами людини.

Прикметною є ідея мислителя Августина про духовну активність особистості, воля якої керує як тілесними так і психічними процесами.

Докорінно відбулися зміни у поглядах на душу і тіло людини. Вчені стверджували, що поведінка людини має рефлекторну природу – є відповіддю на зовнішній вплив.

Оригінальністю вирізнялися ідеї Рене Декарта. Мислитель звертав увагу на роль свідомості і мислення; наголошував, що «тіло за своєю природою завжди подільне, а душа неподільна». Вислів залишається актуальним і нині. До речі, Рене Декарт був одним з найактивніших прихильників дуалістичної позиції. Виокремив буття на мислячу субстанцію (дух) і протяжну (матерію); питання співвідношення двох субстанцій в людині (психофізичне питання). Він вирішував з позицій психофізичного паралелізму, згідно з яким психічні і фізіологічні процеси незалежать один від одного.

Дуалістичне вчення окремих мислителів породжувало складне психофізичне питання: як пов'язані у тілі людини фізіологічні і психічні процеси. Суперечливість вдалося дослідити голландському філософу Бенедикту Спінозі. На його думку, людина – цілісна, природна істота, у якої душа і тіло, як атрибути єдиної субстанції нероздільні і визначаються одними й тими ж матеріальними причинами. Порядок і зв'язок ідей ті ж, що й порядок і зв'язок речей. Воля, як і решта психічних процесів, строго детермінована, а ілюзія її свободи виникає із-за незнання причин людських дій. У природі людини закладено прагнення до самозбереження, що виражається у особливому духовно-тілесному акті – захопленні. Саме це разом із двома первинними емоціями: радістю і сумом є в основі багатообразності мотивів і почуттів людини. Так, радість збільшує здатність тіла до дії, а сум – обмежує.

Свособразне бачення щодо дуалізму виклав у працях англійський філософ Томас Гоббс. Автор категорично відкинув поняття душі, як особливу сутність. За його словами, у світі немає нічого, крім матеріальних тіл, що рухаються за законами механіки, які відкрив Галілео Галілей. А значить і всі психічні явища пояснювали під кутом цих глобальних законів.

У результаті наукових знань про психіку людини, предмет психології втрачає сенс бути наукою про душу, а стає наукою про свідомість.

Плин часу вносив зміни. У XVIII століття починають розвиватися емпіризм і сенсуалізм, що приходять на зміну раціональному: розум дає істинне знання. Відтак: емпіризм – напрямок у теорії пізнання, що всупереч раціоналізмові проголошує єдиним джерелом і критерієм пізнання чуттєвий досвід (недооцінюючи значення логічності і теоретичних узагальнень). Сенсуалізм – напрямок у теорії пізнання, що визнає відчуття єдиним джерелом знань.

Англійський філософ Джон Локк – основоположник емпіричної психології, що спирається на знання, здобуті як досвід. Адже досвід складає два аспекти: діяльність зовнішніх органів чуття і внутрішню діяльність розуму. Таке бачення Локка стимулювало розвиток двох концепцій – матеріалістичної й ідеалістичної, тобто, засвоєння знань, умінь і навичок з метою подальшого застосування. Також одним з лідерів емпіричної асоціативної психології був англійський філософ, психолог Мілль Джон Стюарт.

Друга половина XIX століття започаткувала становлення психології, як самостійної науки. З'явилися нові галузі: експериментальна, диференціальна, соціальна, вікова та інші. Сформувалися психологічні напрямки, школи. У психологічних дослідженнях акцентується увага на вивченні поведінки людини. Тоді ж створилися перші психологічні центри. Так, у Києві заснував Іван Сікорський, в Одесі – Микола Ланге, у Німеччині – Вільгельм Вундт.

Середина XX століття увінчалася новими розробками щодо тематики особистості. Вчені порушували найактуальніші питання розвитку та функціонування людської психіки. Зокрема, наголошувалося на факторах самосвідомості, мислення, мовлення, пам'яті, темпераменту, здібностей, навчання і виховання. Долаючи застарілі ідеї, вчені висували нові концепції, які були опорою для розвитку психології як науки.

Пам'ятаймо: «Істинна наука... її мета – істина...» (*Вільям Грове*).

1.2. ПСИХОЛОГІЯ У СИСТЕМІ НАУК

Мета всіх наук полягає в тому, щоб наділяти життя людське новими винаходами і багатствами...

Френсіс Бекон

Психологія досліджує життєве значення психіки, сприяє підвищенню психологічної культури особистості і суспільства; спрямовує накопичені знання на підвищення рівня навчальної і професійної підготовки, поліпшення психічного стану і гармонії взаємовідносин людей.

Місце психології у системі наук на всіх етапах розвитку було предметом дискусій. Це свідчило про загально-філософське спрямування; рівень розвитку психологічних знань; використання їх в інших науках.

Отож, психологами давнього періоду називали знавців душі, пристрастей. Вони слугувалися життєвими знаннями. Однак, уявлення про психіку не були позбавлені науковості. Зокрема, проглядалися у глибинах філософії, медицини, природознавства. Наукові знання спиралися на силу абстракції, загальнолюдського досвіду; відкривали закони. Звичайно, психологічні явища досить складні і їх важче пізнати у порівнянні з фізикою і математикою. Тож однозначної думки щодо місця психології у системі наук не існувало. З погляду французького філософа Дені Дідро, психологія із логікою, належить до філософії. Бачення поділяв вчений Анрі Ампер. А ось Антуан Курно і Клод-Анрі Сен-Сімон – відносили психологію до біологічних наук.

У середині XIX століття у класифікаційній схемі психологія зайняла місце між біологією і соціологією. Згодом німецький психолог, педагог Фрідріх-Едуард Бенекє розглядає психологію, як «основу всіх наук про людину». Всупереч такому баченню виступила група американських психологів.

Інші вчені наголошували на складності психологічної науки і підкреслювали, що опанування нею має бути підпорядковане вивченню різних наук. У низці дискусійних поглядів, пріоритетно психологія вводилась між біологією і соціологією, оскільки соціологія має базуватися винятково на психології.

Дослідження вчених з питань психологічної науки можна розглядати через призму розуміння її предмета. Виокремлено чотири етапи: наука про душу; наука про свідомість; наука про поведінку;

наука про психіку, що становить єдність свідомого і несвідомого у взаємодії людини зі світом. Психологічне життя людини має свої особливості, властивості яких визначаються виконанням різних соціальних функцій. Багатоаспектність тут вказує на необхідність використання психологічних закономірностей. Зайнятість особи у сфері діяльності супроводжується психічними процесами, що сприяють пізнанню реальності; відносин між людьми; мотивів поведінки. Це – унікальна можливість визначити свої здібності, задатки, потреби; виявити таланти; зрозуміти інших людей; сформувати належну морально-психологічну атмосферу в колективі; зорієнтуватися у непростих соціально-психологічних питаннях, які прагне вирішити суспільство. Сучасна людина має добре володіти психологічними знаннями. Вони потрібні на всіх етапах життя і професійної діяльності.

У психології мають потребу всі науки. Природна цілісність її є відтворенням інтегративності базових наук, розвиток яких створив передумови для виникнення нових галузей психології. Зокрема, у педагогіці психологія посідає чільне місце, оскільки має розкривати не лише здібності дитини, а й шукати нові форми ефективного навчання і виховання. У медицині – лікарю необхідно використовувати дані про психіку людини. В юриспруденції психологія вивчає механізми правосвідомості та праворозуміння; особливості особи з погляду права, що виявляються у сфері суспільних відносин; вирізняють психологічні основи окремих процесуальних дій.

Як жодна наука, так і психологія, не обмежується лише накопиченням та викладом фактів, а коментує їх шляхом виявлення законів, яким вони підпорядковані. Відтак, психологія вивчає разом із психологічними фактами і психологічні закономірності та психологічні закони. Оскільки психологічні закони неможливо розкрити без знання механізмів психічної діяльності. Спеціальні методи допомагають виявити особливості і закономірності розвитку психіки, функціонування її механізмів. Тож завдання психології – розкриття закономірностей і законів виникнення, розвитку і переосмислення психологічної діяльності людини; становлення її психічних властивостей.

Пам'ятаймо: «Зо всіх народів першим буде завжди той, який випереджає інших у сфері думки і розумової праці...» (*Луї Пастер*).

1.3. МЕТОДИ ПСИХОЛОГІЇ: ДОСЛІДЖЕННЯ ВЧЕНИХ

*З усіх гіпотез... виберіть ту, яка не припиняє
подальшого мислення про досліджувані речі...*

Джеймс Максвелл

Специфіка психологічної реальності вимагає розроблення нових методів пізнання відповідно до вимог часу. Це орієнтує на об'єктивність, системність та генетичний підхід. Об'єктивність – оцінка об'єктивних проявів у діяльності та поведінці людини. Системність – виявляється як чинники пізнання людини, враховуючи особливості системи, частиною якої вона є. Генетичний підхід – спрямовує на дослідження кожного психологічного явища як процесу. Метод – шлях наукового пізнання; фактор, за допомогою якого розкривається предмет науки. Дослідження вчених дали підстави вирізнити методи психології. Особливо популяризувалися чотири групи: організаційні, емпіричні, кількісний і якісний методи оброблення даних; інтерпретаційні. Кожна виокремлює відповідні методи.

1. Організаційні методи. Тут мають місце порівняльний, лонгітюдний, комплексний.

Порівняльний – реалізується шляхом зіставлення результатів дослідження окремих людей або груп.

Лонгітюдний – слугує при вивченні результатів багаторазових обстежень тих самих осіб протягом тривалого часу.

Комплексний – доцільний, якщо те саме психічне явище вивчається різними засобами чи у різних науках.

2. Емпіричні методи. До них належать: спостереження і самоспостереження, експеримент, аналіз продуктів діяльності, соціометрія, тести, бесіда, анкета, інтерв'ю.

Спостереження – цілеспрямоване збирання психологічних фактів діяльності і поведінки особистості з метою подальшого їх тлумачення. Метод охоплює діяльність осіб, які здійснюють у різних формах виховні функції. Наукове спостереження передбачає не тільки обрання відповідного об'єкта, а й розроблення методики. Зокрема, поєднує планування, техніку спостереження, способи фіксації результатів. Метод пов'язаний з визначенням форм виховного впливу (праця, навчання, лекції), а також впливу на поведінку осіб, які входять до

сфери спостереження (вихователя і засуджених). Результати спостереження коментуються і узагальнюються. Різновид цього методу – інтроспекція (самоспостереження). Це спостереження та записування власних психічних проявів. Метод слугує як допоміжний, оскільки потребує спеціальної підготовки досліджуваного. Результати, переважно, суб'єктивні, адже це – самозвіт.

Експеримент – метод збирання фактів у спеціально створених умовах, що означають прояв необхідних психічних явищ. Метод поділяється на: лабораторний – дає можливість створити належні умови, що визначають поведінку досліджуваного і має відповідне призначення; природний – вивчення психічних особливостей досліджуваного у звичних для нього умовах стосовно віку (зокрема, застосовується як психолого-педагогічний експеримент). Приміром, вони доцільні у пенітенціарній психології. Мета наукового експерименту – перевірка ефективності психологічно-педагогічних методів виховання, визначення форм праці; організації навчання. Відтак, експеримент – науковий дослід, що має конкретну мету, проводиться за певних умов згідно із розробленою методикою. Він може бути обмеженим або широким. Проведення експерименту потребує ретельної підготовки, визначення основних напрямків.

Аналіз продуктів діяльності – метод збирання фактів під час вивчення матеріалізованих результатів психічної діяльності людини (архівних матеріалів, щоденників, креслень, малюнків тощо).

3. Кількісний і якісний методи оброблення даних.

Кількісний – визначення середніх величин якостей, що досліджуються, мір їх розсіювання; визначення коефіцієнтів кореляції (співвідношення); факторний аналіз; побудова графіків, таблиць тощо.

Якісний – подає аналіз і синтез зібраних даних; порівняння й узагальнення.

4. Інтерпретаційні. Це – генетичний і структурний – методи.

Пам'ятаймо: «Самі винахідливі і тонкі експериментатори ті, хто дає повний простір своїй уяві і відшуковують зв'язок між самими віддаленими поняттями...» (*Джозеф Прістлі*).

1.4. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ПСИХОЛОГІЇ

*Наука є не що інше, як упорядкування мислення...
Альберт Ейнштейн*

Принципи і закони певної науки, узагальнений рівень теоретичних знань, визначення ефективності засобів пізнання суті явищ – подає методологія. Відтак, методологічні принципи психології являють загально-філософські твердження. Конкретизувавшись, визначають предмет, стратегію, методи психологічних досліджень; вихідні позиції для інтерпретації отриманих результатів. Крім того, кожен напрямок психології має відповідні методологічні засади. Орієнтує на вирішення непростих психологічних питань.

За літературними джерелами вирізняються такі основні методологічні принципи психології.

Принцип детермінізму – свідчить, що психіка залежить від способу життя. Орієнтує на основні причини, що сприяють виникненню психіки у: філогенезі – історичний розвиток всього органічного світу; онтогенезі – індивідуальний розвиток організму від народження і протягом всього життя; а також, закономірну зумовленість психічних явищ, психічної діяльності та психічних властивостей людини.

Принцип єдності психіки і діяльності – представляє можливість розкривати механізми, порядок і функціонування психіки. Людина орієнтується у навколишньому середовищі завдяки формуванню у свідомості динамічної моделі дійсності. Принцип є підґрунтям об'єктивного дослідження психіки людини. Невербальна комунікація, мовленнєве спілкування результативно передають її психічний стан. А вивчення – сприяє розкриттю внутрішніх секретів психіки.

Принцип розвитку психіки і діяльності – дозволяє коментувати психіку як динамічне утворення, що постійно змінюється. Це відбувається на різних етапах становлення особистості. Завдяки принципу можна правильно зрозуміти і прокоментувати психіку. Але за умов, якщо оцінювати її як продукт розвитку і результат діяльності.

Принцип відображення – стверджує: всі психічні функції спрямовані на змалювання дійсності. Тож психічне відображення сигналізує значущі для людини об'єкти, випереджаючи фізичний контакт з ними, тобто, має сигнальну властивість. Скажімо, образ світу (як продукт

відображення), орієнтує людину у середовищі, створює підґрунтя для її активності. Це є регулятивна функція. Сенс – психічне відображення.

Принцип системності – доводить, що психіка представляє не просту систему у взаємопов'язаних психічних явищах. Враховуючи складність принципу системності, у процесі наукового пізнання доцільно використовувати всі принципи психології у взаємозв'язку.

Дослідженнями методологічних принципів психології активно опікувалося чимало вчених. Зокрема, теоретик психології, доктор психологічних наук, професор Олександр Ткаченко.

Отже, методологічні принципи психології створюють підґрунтя для вивчення психіки людини. Головним тут мають бути науково-обґрунтовані і достовірні методи пізнання.

Пам'ятаймо: «Наука не є і ніколи не буде закінченою книгою...»
(Альберт Ейнштейн).

1.5. СУЧАСНІ ГАЛУЗІ ПСИХОЛОГІЇ

*Наука – це організоване знання...
Герберт Спенсер*

Сучасна психологія – система наукових дисциплін, що перебувають на різних стадіях формування. Окремі усталились давніми традиціями і мають укладений предмет, методи дослідження; інші – лише починають розвиватися. Відтак, психологія зберігає предмет дослідження, принципи, шляхи вивчення предмета, але ж слід пам'ятати: головне – людина. І психологія досліджує її особливості за спрямуванням. Це: вивчення якостей високоорганізованої матерії, що називається психіка; природа свідомого ставлення до оточуючого світу та людини як об'єкта самопізнання; напрацювання методів вивчення особистості, психічних явищ та закономірностей, що дає напрямки їх використання у широкому вжитку.

За літературними джерелами, нині існують багатоаспектні галузі психології. Найважливіші з них.

Психологія особистості людини – відображає її рівень у сфері соціальних відносин, є мірилом культури. Особистість – системна соціальна якість, яку людина набуває у процесі діяльності та спілкування.

Юридична психологія – досліджує психологічні засади під кутом права; психічні властивості людини, щодо якої здійснюється правосуддя; психологію особистості юриста і його діяльності.

Психологія праці – вивчає професійні засади організації праці; можливості людини; вплив виробничого середовища; закономірності формування навичок і вмінь спільних для різних професій.

Соціальна психологія – досліджує психічні явища, що виникають у процесі взаємодії людей, різних соціальних груп; комунікативний вплив на свідомість людей; появу і поширення реальних життєвих явищ (паніки, чуток, несанкціонованих мітингувань).

Педагогічна психологія – порушує особливості педагогічної діяльності викладача і вчителя; психологічні закономірності навчання і виховання молодого покоління.

Економічна психологія – розглядає роль людського фактору у виконанні економіко-господарських завдань.

Медична психологія – виявляє психологічні чинники взаємодії лікаря і хворого. Тут вирізняються: нейропсихологія, психотерапія, психопрофілактика, психогігієна, психофармакологія.

Вікова психологія – подає виникнення і розвиток психічних властивостей особистості різних вікових категорій.

Військова психологія – досліджує психологічні проблеми, що виникають у процесі підготовки військовослужбовців.

Гештальтпсихологія – загальнопсихологічний напрямок, пов'язаний зі спробою пояснення, передусім, сприйняття, мислення особистості.

Розуміється, названі галузі лише дециця із низки сучасної психології. Поклик часу вимагає розроблення нових концепцій пізнання людини. Майбутнє – за Вами.

Пам'ятаймо: «Час – дорогоцінний дарунок, даний нам, щоб у ньому стати розумнішими, кращими, зрілішими і досконалішими...» (Томас Манн).

1.6. НАЙВПЛИВОВІШІ СВІТОВІ ВЧЕНІ

Наука і мир заторжествують... І майбутнє належатиме тим, хто зробить більше для людства...

Луї Пастер

Найвпливовіші світові вчені, знамениті особистості. Це – психологи, психіатри, психоаналітики, антропологи, біологи, статистики, соціологи, філософи, архетипи, фізіологи, фармацевти. Вони започаткували низку цінних винаходів, ідей, теорій, розробок, методик. Їх концепції у сфері соціального розвитку психології, зокрема, індивідуальної, експериментальної, гуманістичної; антропологічної кримінології; міжособистісного, безконфліктного, успішного спілкування; сучасного тестування та інші наукові зацікавлення – значущі. Читаймо.

Альфред Адлер – австрійський психолог, психіатр, послідовник Зігмунда Фрейда; засновник індивідуальної психології. Альфред Адлер вбачав основним у людини не інстинкт, а почуття спільності, що закладається від народження. Найголовнішим у теорії Адлера є концепція Я-творчого. Він вважає, люди володіють творчою силою. Це динамічна концепція руху до певної мети, найвидиміша ознака життя. Таке унікальне поєднання рис, способів поведінки, звичок – у сукупності визначають неповторність існування людини, створюють власний стиль життя.

Альфред Біне – французький психолог-позитивіст; основоположник сучасних тестів, призначених для діагностики рівня розвитку інтелекту. Розробив перший у світі тест для оцінювання розумового розвитку людини. А також метричну шкалу. Він намагався знайти ефективні методи і засоби навчання учнів, закономірності їх фізичного і розумового розвитку на різних вікових етапах; вивчити розвиток психічних якостей і процесів.

Карл Густав Юнг – швейцарський психоаналітик, психолог, філософ культури. Започаткував низку філософських концепцій: архетип, колективне несвідоме, комплекс, синхронічність. Вивчав медицину в університетах Базеля і Цюриха. Юнг був учнем і соратником Зігмунда Фрейда. Однак, у процесі діяльності виникала розбіжність поглядів.

Пол Екман – американський психолог, професор Каліфорнійського університету; спеціаліст у сфері психології емоцій, міжособистісного

спілкування, розпізнавання неправди. Пол Екман очільник компанії «Paul Ekman Group», що займається розробкою методик і навчальних пристроїв для визначення емоцій та мікровиразів.

Зігмунд Фрейд, а ще Фройд – великий австрійський вчений, теоретик психології, засновник психоаналізу; доктор медицини, професор. Він вивчав людське несвідоме; розвинув методику вільних асоціацій та тлумачення сновидінь, яку покладено в основу психоаналізу; сформулював концепцію структури психіки: Воно, Я і Над-Я. Зігмунд Фрейд – один із п'яти геніїв людства, яких вшановував Лондонський університет. Відтак, популярність вченого поширилася за межі Європи.

Дейл Карнегі – американський психолог, педагог, письменник. Йому належить розробка теорії спілкування та її застосування. Автор концепції безконфліктного й успішного спілкування.

Джеймс Маккін Кеттелл – американський психолог. Досліджував поведінку людини; освіту; організацію науки. Основоположник методів тестування, автор психологічних тестів. Один із перших фахівців з експериментальної психології. Він був першим професором психології у Пенсильванському університеті, потім – деканом факультету психології, антропології і філософії Колумбійського університету, а згодом – обраний президентом Американської психологічної асоціації.

Френсіс Гальтон – англійський психолог, антрополог, географ, статистик, соціолог. У науковому доробку особливе місце посідає методологія психометричних досліджень. Значущі монографічні дослідження про відбитки пальців (основні принципи дерматогліфіки). Низка наукових зацікавлень: генетика, психологія, акустика, дактилоскопія, евгеніка.

Жан Піажé – швейцарський психолог, філософ. Автор концепції соціального розвитку психіки. Вивчав специфіку дитячого мислення. Розробив напрямок досліджень: генетична епістемологія. А згодом заснував Міжнародний центр Генетичної епістеміології. Дослідження спрямовані на питання стосовно людських знань.

Ерік Селігман Фромм – німецький психоаналітик, соціальний психолог, філософ. Спираючись на ідеї психоаналізу, прагнув вирішити основні протиріччя людського існування – між егоїзмом і альтруїзмом, волею і буттям. Шляхи виходу з кризи цивілізації бачив у створенні здорового суспільства, заснованого на принципах гуманістичної етики, а також відновленні гармонії між людиною і природою, особистістю і

суспільством. Вищою метою всіх соціальних заходів має бути людське благо – одне з основних положень концепції.

Чезаре Ломброзо – професор психіатрії Павійського університету; Основоположник антропологічної кримінології. Він працював над визначенням закономірностей, оцінювання творів мистецтва, за якими можна було б встановити душевний стан людини. За висновком вчених, артистичні здібності часто виявляються за певних аномальних форм. Для підтвердження цієї теорії, вивчав біографії творчих людей. Приміром, геній має підвищену чутливість, він сприймає багато того, що не помічають інші. Тобто, певні події одну людину спонукають до великих відкриттів, а в іншій – спричиняють неприродні реакції. Про невротизм і геніальність вчений виклав у працях.

Герберт Спенсер – англійський психолог, філософ, соціолог, журналіст, економіст, антрополог, ботанік. Один із основоположників позитивізму. Ідеї були популярними наприкінці XIX століття. Спенсер усталив у науковій сфері термін: соціологія.

Ерік Леннард Берн – американський психолог і психіатр. Автор загальної теорії і методу лікування нервових і психічних захворювань. Берн зосередив увагу на транзакціях (transaction – угода), що покладені в основу міжособистісних стосунків.

Вільям Джеймс або Джемс – американський психолог, філософ; основоположник прагматизму і функціоналізму. Джеймс розглядав свідомість з погляду функціональної цінності для життя людини, як одне зі знарядь біологічного пристосування. Визначав істинними ті переконання, що корисні для людини. Автор популярних книг із педагогічної психології.

Курт Левін – німецький (згодом американський) психолог. Його ідеї зробили великий вплив на американську соціальну психологію. У центрі психології Левіна – концепція так званого життєвого простору.

Абрагам Маслоу – американський психолог, засновник гуманістичної психології – одного із напрямків сучасної психології, що орієнтує на вивчення смислових структур людини.

Ернест Генріх Вебер – німецький психофізіолог; основоположник наукової психології. Його праці започаткували психофізику і експериментальну психологію. Ернест Вебер досліджував залежність інтенсивності відчуття від інтенсивності зухвалих стимулів; наявність закономірних співвідношень між силою дії зовнішніх фізичних подразників і суб'єктивними реакціями, що викликалися відчуттям.

Курт Коффка – німецько-американський психолог, доктор філософії: один із засновників гештальтпсихології.

Макс Вертгеймер – один із засновників гештальтпсихології. Виступав з критикою асоціативного напрямку у психології, експериментально довів, що свідомість будується з цілісних образів (гештальтів).

Вільгельм Максиміліан Вундт – німецький психолог, фізіолог; засновник експериментальної психології. Він вивчав складові людської свідомості. Започаткував першу у світі психологічну лабораторію з дослідження феноменів свідомості.

Еміль Куе – французький психолог, фармацевт. Автор методу психотерапії і особистісного росту, що ґрунтується на самонавіюванні. Популярність прийшла завдяки розвиненому методу довільного самонавіювання. В його основі – постійне повторення простих фраз. Регулярність занять – важлива умова лікування. Всупереч поширеному переконанню, нібито сильна воля формує якнайшвидший шлях до здоров'я, Куе вважав, що вирішення деяких окремих питань неможливе без зміни несвідомих думок. Куе завважував, що він не цілитель, а той, хто вчить інших зціляти себе.

Мілтон Гайленд Еріксон – американський психіатр, психотерапевт, спеціаліст у галузі медичного гіпнозу; доктор медицини. Еріксон отримав світове визнання: видатний психотерапевт. Його підхід до змінених станів свідомості – в основі напрямків, відомих як Еріксонівський гіпноз, або терапія, що дає швидкий довготривалий результат. Одним з головних елементів – навчальні історії: прекрасні приклади мистецтва непрямого переконання. На думку вченого, складовими гіпнотичної мови є поетичність і образність, різноплановість інформації, що подається для свідомості й підсвідомості, повага та дбайливе ставлення до бажань пацієнта. Психотерапевтична модель є основою нейролінгвістичного програмування.

Жак Марі Еміль Лакан – французький психолог, філософ. Засновник лінгвістичного психоаналізу. Він вважав головним розуміти те, що відбувається у процесі коментування інформації.

Ганс Юрген Айзенк – британський психолог, один з лідерів біологічного напрямку у психології, дослідник факторної теорії особи. Вчений, зокрема, виокремив властивості особи: екстраверсія – інтроверсія. На його думку, інтелект може визначатися спадковістю.

Чарлз Скотт Шеррінгтон – англійський вчений. Запропонував об'єднати всі аналізатори у три системи і виокремити три види відчуттів: екстероцептивні, інтероцептивні, пропріоцептивні. Лауреат Нобелівської премії у галузі медицини.

Гордон Олпорт – американський психолог; автор теорії самореалізації. Особистість розглядає як відкриту психофізіологічну систему, що розвивається. Особливість особистості вбачає у прагненні до самоактуалізації і реалізації життєвого потенціалу.

Карл Роджерс – американський психолог, один із основоположників гуманістичної психології. Він вважав, що базовим компонентом особистості є власна Я-концепція, що формується у взаємодії людини із соціальним середовищем. Потреба особистісного зростання виникає внаслідок розбіжності між Я-концепцією та ідеальним Я.

Джордж-Александр Келлі – американський психолог. Автор концепцій: психологія особистісних конструктів. Сутність – організація психічних процесів зумовлена тим, як вона випереджає майбутні події. Він вважає, що кожна людина створює свій образ реальності за допомогою індивідуальної системи шкал, особистісних конструктів і виробляє гіпотези про майбутні події.

УКРАЇНСЬКІ ПСИХОЛОГИ

Георгій Балл – народився у м. Києві; вчений у галузі психології, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор. Основний напрямок досліджень – методологія і теоретика психології та суміжних наук. Автор понад 370 наукових праць, з них 11 монографій (одноосібні і колективні) та 15 посібників.

Петро Зінченко – український психолог. Автор праць із психології пам'яті. На цій основі досліджував питання мимовільного запам'ятовування. Зокрема, продемонстрував залежність його ефективності від місця об'єктів, що запам'ятовуються у структурі діяльності; зв'язок з мотивами та метою здійснення діяльності.

Григорій Костюк – український психолог. Значна заслуга вченого у сфері поєднання психології із суміжними науками, зокрема, педагогікою, фізіологією. На його честь названо Інститут психології імені Григорія Костюка НАПН України.

Сергій Максименко – доктор психологічних наук, професор, академік НАПН України, директор Інституту психології імені

Григорія Костюка НАПН України (м. Київ), дійсний член Міжнародної Ради психологів (США), дійсний член Європейської академії природничих наук (ФРН, м. Ганновер). Автор першого в Україні підручника «Психологія особистості»; 26-ти монографій, понад 540 наукових праць. На основі циклу теоретико-експериментальних праць та генетико-моделюючого методу під керівництвом Сергія Максименка створено наукову школу генетичної психології.

Олександр Ткаченко – український вчений; теоретик психології, доктор психологічних наук, професор; професор кафедри загальної та інженерної психології Київського Національного університету імені Тараса Шевченка.

Пам'ятаймо: «Час не здолає великих думок, які так же свіжі і тепер, як тоді, коли вперше, багато віків тому, народилися розумом своїх авторів...» (*Самюел Смайлс*).

ЗАПИТАННЯ: ЗМІЦНЮЙМО ЗНАННЯ

1. Що таке психологія та які її завдання? Що досліджує психологія?
2. Як відбувалося становлення психології як науки?
3. Які шляхи історичного розвитку психології?
4. Кому із древніх мислителів належить ідеалістичне бачення сутності психіки людини?
5. Хто спрямовував пошуки вчених на розкриття загадковості людської психіки?
6. Що сприяло виникненню поняття про свідомість людини?
7. У чому сенс ідей Рене Декарта щодо свідомості і мислення?
8. Що таке дуалізм? Що означає дуалістичне вчення? Яка думка з цього питання філософа Бенедикта Спінози?
9. Яку думку щодо дуалізму виклав філософ Томас Гоббс?
10. Що таке емпіризм і сенсуалізм?
11. Хто був основоположником емпіричної психології?
12. Чому місце психології у системі наук завжди було предметом дискусії?
13. Як формувалися нові концепції у психології?
14. Які основні методи психології? У чому сутність методів?
15. Які найважливіші психологічні галузі виділяються у системі класифікації?
16. Для чого слугують методи об'єктивності і спостереження?
17. Що означає метод інтроспекція?
18. Які основні методологічні принципи психології? Яка їх роль?
19. Хто з українських вчених досліджував методологічні й теоретичні питання психології?
20. У чому сутність вислову: «Приємним настане час, на який не сподівався..» (Горацій)?

РОЗДІЛ 2

ОСОБИСТІТЬ: ПІЗНАВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ. ФОРМИ ОСВОЄННЯ ДІЙСНОСТІ (ЧУТТЄВІ, РАЦІОНАЛЬНІ)

---

*Досягненням особистості... є утвердження
всього, що являє сутність особистості...*

Карл Густав Юнг

- 2.1. ТЕОРІЇ ОСОБИСТОСТІ: БАЧЕННЯ ВЧЕНИХ
- 2.2. ЗНАЧИМІСТЬ ВІДЧУТТІВ
У ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ
- 2.3. СПРИЙМАННЯ – СУБ'ЄКТИВНИЙ
ОБРАЗ ОБ'ЄКТИВНОЇ ДІЙСНОСТІ
- 2.4. ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ ПАМ'ЯТІ.
КОНЦЕПЦІЇ ВЧЕНИХ
- 2.5. ПАМ'ЯТЬ: ВИДИ, ВЛАСТИВОСТІ, ПРОЦЕСИ
- 2.6. МИСЛЕННЯ: ВИЩА ФОРМА ПІЗНАВАЛЬНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ. ОСНОВНІ ЗАКОНИ ЛОГІКИ
- 2.7. ФОРМИ МИСЛЕННЯ: ПОНЯТТЯ,
СУДЖЕННЯ, УМОВИВІД
- 2.8. ВИДИ МИСЛЕННЯ. ІНДИВІДУАЛЬНІ
ОСОБЛИВОСТІ МИСЛЕННЯ
- 2.9. УЯВА: ЧАС І ПРОСТІР. ПІЗНАВАЛЬНИЙ ПРОЦЕС
- 2.10. СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ОБРАЗІВ УЯВИ
- 2.11. СУТНІСТЬ ФОРМУВАННЯ ФАКТІВ УЯВИ
ТА ВТІЛЕННЯ У НИХ ОБРАЗІВ

2.1. ТЕОРІЇ ОСОБИСТОСТІ: БАЧЕННЯ ВЧЕНИХ

Наші особистості – це частина оточуючого світу, її таємниця – безмежна...

Карл Густав Юнг

Людина розвивається як особистість, має належні тільки їй психологічні особливості і риси. Це вирізняє її своєрідність і несхожість з іншими особами. Виявляється: темпераментом, здібностями, особливостями і якостями психічних процесів, уподобаннями, звичками. Індивідуальність властива кожній людині. Але виділяється по-своєму. Приміром, здатність бачити те, що не помічають інші – ілюструє оригінальність інтелекту. А уміння розв'язувати не прості питання – свідчить про витончений розум; керувати емоціями – рівень вольових якостей.

Німецький вчений, теоретик психології, засновник психоаналізу Зігмунд Фрейд вважав, що головна місія належить поняттю несвідомого; що період формування особистості бере початок із дитинства. Адже саме тоді виявляються комплекси, що згодом відбиваються у поведінці дорослих різними способами.

А ось швейцарський психолог, психоаналітик, основоположник аналітичної психології Карл Густав Юнг наголошував, що психіка людини постає у трьох рівнях: свідомість, особистісне несвідоме, колективне несвідоме. За його теорією, основна роль у структурі особистості – притаманна поняттю: колективне несвідоме, тобто, те, що вважається своєрідною пам'яттю людства, і впливає на поведінку людини від народження. Особистісне несвідоме – ілюструє переживання, що мали місце на рівні свідомості, але з часом їх витіснено. Карл Юнг виділяв декілька рівнів несвідомого: індивідуальне, сімейне, групове, національне, расове, колективне. Вчений вважав, що існує певна спадкова структура психіки. Так, вона розвивалася сотні тисяч років, змушує і нині переживати, реалізовувати наш життєвий досвід абсолютно визначено. І ця визначеність конкретизована в тім, що Юнг називає архетипами. Саме вони впливають на думки, почуття, вчинки. Колективне несвідоме, з погляду Карла Юнга, відкриває науковий шлях для вчених нашого часу. Це – структура і модель пам'яті людини.

Австрійський психіатр, засновник індивідуальної психології Альфред Адлер вбачав основним у людини не інстинкт, а почуття спільності, що закладається від народження. Люди мають керуватися соціальним інтересом. Відчуття єдності з людством означає, що кожен частина всього людства. Це орієнтує не на особисту користь, а до успіху всього людства в ідеальній спільності. Тож соціальний інтерес необхідний для збереження людства. Такий природний стан людини.

Відтак, Адлер визначив два типи людей: перший – люди, які прагнуть особистої вищості (вони погано виховувалися, зневажалися батьками, чи були балувані); другий – люди, які прагнуть успіху для всіх, мають високий соціальний інтерес (вони належно виховані). Отже, люди прагнуть статусу вищості або успіху. Це бажання компенсувати відповідне відчуття. Приміром, люди хочуть стати вищими з метою вигоди, бо у них – комплекс нижчості (зазвичай, злочинці). А ті, хто прагне успіху, а не особистої вигоди – ілюструють власну ідентичність. Для них соціальний інтерес важливіший особистого.

Найголовнішим у теорії Адлера є концепція Я-творчого. Люди володіють творчою силою, що дає можливість створювати власний стиль життя. Це: поведінка людини, бачення себе, ставлення до людей, розуміння; формується під впливом творчої сили, спадковості та середовища. Унікальне поєднання рис, способів поведінки, звичок, які в сукупності визначають неповторність існування людини. Творча сила – динамічна концепція руху до певної мети, найвидиміша ознака життя. Творча сила впливає на кожну частинку людського досвіду: сприйняття, пам'ять, уяву (фантазії), сни, мрії.

Адлер стверджував важливість середовища і спадковості у формуванні особистості, але творчу силу розглядав як «архітекторський дизайн життя». Він зазначав, що люди не народжуються добрими чи навпаки, а стають такими як вони є через самостійне формування – власне, творча сила.

Формою гуманістичного і радикально-гуманістичного психоаналізу стала думка німецького психолога, психоаналітика Еріка Фромма. З позиції вченого, в умовах науково-технічного прогресу, людина втрачає зв'язок з навколишнім середовищем: друзями, колегами, знайомими. З'являється відчуження, що пригнічує людину і викликає неврози.

Саме тут значущими є соціально-філософські ідеї Еріка Фромма. Зокрема, основні положення концепції: виробництво повинно служити людині, а не економіці; стосунки між людиною і природою повинні будуватися не на експлуатації, а на кооперації; вищою метою всіх

соціальних заходів має бути людське благо і відвернення людських страждань; не максимальне споживання, а лише розумне споживання служить здоров'ю і добробуту людини; кожна людина повинна бути зацікавлена в активній діяльності на благо інших людей і має брати участь у ній.

Пам'ятаймо: «Людина повинна розвивати розум, щоб зрозуміти свою сутність, ставлення до інших і своє місце у Всесвіті...» (Ерік Фромм).

2.2. ЗНАЧИМІСТЬ ВІДЧУТТІВ У ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ

Якщо людина знає міру, вона знає все...

Томас Корнейль

Відчуття – найпростіший психічний процес; сутність у відображенні окремих властивостей предметів та явищ навколишнього світу; внутрішніх станів організму людини при безпосередній дії подразників на відповідні рецептори.

Все, що оточує людину (предмети, явища) своїми властивостями впливає на органи чуття. Це викликає низку відчуттів – кольору, звуку, смаку, запаху. Тож за допомогою органів чуття отримується у формі відчуттів інформація про стан зовнішнього і внутрішнього середовища. Так, через призму відчуття здійснюється безпосередній зв'язок свідомості із зовнішнім середовищем. Особливості залежать не лише від об'єктів, що впливають на органи чуття, а й суб'єкта, який їх відчуває. Приміром, одна людина перебуває у кімнаті при температурі + 20 °, і стверджує, що там холодно, інша – навпаки. У відчуттях відображається стан суб'єкта. З погляду дослідників, відчуття – це суб'єктивні образи об'єктивного світу. Критерієм їх істинності є суспільна діяльність.

Значимість відчуттів у життєдіяльності людини в тім, що вони є джерелом наших знань про світ і кожного. Вчення про відчуття свідчить, що предмети та їх властивості є первинними, а відчуття – результат дії подразників на органи чуття. При цьому відчуття відображають світ таким, як він є.

Мають місце й інші міркування відомих людей щодо явища відчуттів. Зокрема, Джордж Берклі, ірландський філософ і Девід Юм,

шотландський філософ, діяч епохи Просвітництва вважають, що відчуття як єдина реальність, унаслідок чого, розглядається світ тільки як сукупність відчуттів.

Прикметними є праці німецького психолога, фізика, фізіолога Германа Людвіга Фердинанда фон Гельмгольца у галузі фізіології органів чуття. Вони розкрили причинну залежність відчуттів від впливу зовнішніх подразників на органи чуття. Так, було запропоновано систему нотації, що слугує у музикознавчій літературі донині. Також вчений у працях приділив особливу увагу механізму сприймання просторових відносин. Проілюстрував роль м'язових рухів і відчуттів у формуванні просторового образу та запропонував відповідну гіпотезу. Його тлумачення просторового бачення виявилось актуальнішим у порівнянні з поглядами супротивників.

Плин часу засвідчив необхідність відображення різноманітних властивостей дійсності. Доцільність відображення їх різноспектрових ознак у процесі історичного розвитку людини, зумовила появу значної кількості аналізаторів, пристосованих для сприймання певних подразників. Аналізатори людини мають різну чутливість. Разом вони складають сенсорну систему людини. Англійський вчений Чарльз Скотт Шеррінгтон запропонував об'єднати всі аналізатори у три системи і виокремити три види відчуттів: екстероцептивні, інтероцептивні, пропріоцептивні.

Екстероцептивні відчуття – відображають властивості предметів, явищ зовнішнього світу і мають рецептори, розташовані на поверхні тіла. Їх поділяють на контактні та дистанційні.

Інтероцептивні відчуття – виникають при подразненні рецепторів у внутрішніх органах і тканинах людини.

Пропріоцептивні відчуття – дають інформацію про рух, положення тіла людини у просторі. У м'язах і суглобах людини знаходяться їх рецептори.

Завважте, окремі відчуття названих видів можуть належати водночас до двох груп. Отож, чіткої думки у сфері дослідження щодо поділу відчуттів не існує. Залежно від аналізаторів і адекватних їм подразників, у межах кожного з цих видів, відчуття утворюють низку різновидів. Слід розрізняти подразники: адекватні (слух для вуха, світло для ока, запах для носа) для певного органа чуття і неадекватні для нього (світло для вуха, запах для ока).

Пам'ятаймо: Не існує реальності іншої, чим та, яка у нас самих...
(Герман Хессе).

2.3. СПРИЙМАННЯ – СУБ'ЄКТИВНИЙ ОБРАЗ ОБ'ЄКТИВНОЇ ДІЙСНОСТІ

*Усе, що ми маємо від природи...
перетворюємо у реальність своїми діями,
які поєднують нас із зовнішнім світом...*
Аристотель

Сприймання – відображення у свідомості людини предметів і явищ об'єктивної дійсності за їх безпосередньої дії на органи чуття. Складніше відображення світу, що розширює можливості людини з метою пристосування й активного його перетворення – представляє перехід від відчуттів до сприймання.

Результат сприймання – цілісний образ об'єкта. На зразок: людина тримає в руках букет квітів і водночас відображає різнобарв'я кольору, пахощів, форму. Ось тут і створюється образ букета, унаслідок поєднання відчуттів: зорових, нюхових тощо. Але ж сприймання не зводиться до прикінцевого підрахування відчуттів. Його доповнюють знання, досвід притаманні людині.

За літературними джерелами, сприймання – складний процес і єдиного бачення не існувало. Пошуками концепцій опікувалися вчені, мислителі, філософи багатьох поколінь. Серед них: Евклід, Епікур, Демокріт, Аристотель. Представники психофізіології (XIX ст.) намагалися досліджувати сприймання на вивченні відповідної проєкції. Гештальтпсихологи вбачали недостатнє обґрунтування пояснення сприймання. Тож створили власну концепцію. Однак вона була недосконалою.

Розвивалися нові концепції. Багатоспектровість вивчення сприймання виявила залежність даного аспекту від знань людини, спрямованості, потреб, інтересів, досвіду. Отже, сприймання є суб'єктивним образом об'єктивної дійсності (як і відчуття). Критерій істинності – діяльна діяльність, оскільки сприймає людина, а не окремий орган (вухо, око). В образі сприймання відображається ставлення людини до об'єкта, інтереси, бажання, почуття. У науковій сфері це є апперцепція (тобто, залежність сприймання від змісту психічного життя і особливостей особистості).

З погляду вчених, своєрідність сприймання простежується у системі належних особливостей: предметність, цілісність, структурність, константність, осмисленість.

Предметність сприймання – відображення у перцептивному образі властивостей, як не ізольованих, а таких, що притаманні предмету. Предметність сприймання – набута властивість, а не вроджена. Головним у її формуванні є рух і дотик. Оскільки, без руху сприймання втрачає предметність.

Цілісність сприймання – виявляється як властивість перцептивного образу відображати предмет у сукупності його рис, як одне ціле. Цілісний образ формується у процесі узагальнення знань про властивості предметів, що є наслідком окремих відчуттів і раніше набутого досвіду людини.

Структурність сприймання – реалізується як властивість перцептивного образу відображати будову об'єкта сприймання. У сприйманні виділяються відношення різних властивостей предмета (структура). Формування – певний час.

Константність сприймання – відносна постійність перцептивного образу (колір, форма, розмір) при зміні відстані, освітленості предмета, положення спостерігача. Дослідження свідчать: константність не є вродженою. Активність перцептивної системи, що допомагає суб'єкту виокремлювати незмінну (інваріантну) структуру об'єкта сприймання – джерело константності.

Осмисленість сприймання – бачиться як формування властивості перцептивного образу бути усвідомленим. Сприймання людини пов'язується з мисленням. Тож сприйняти об'єкт означає: виокремити його в оточенні і подумки найменувати (тобто, зарахувати до певного роду предметів). А ще коментується сприймання як дія, спрямована на огляд об'єкта і створення образу.

Вчені продовжують досліджувати процес сприймання, бо це важливо. Людина отримує знання про навколишній світ не лише за окремими властивостями предметів (колір, запах, форма), а й сприймаючи ці властивості у сукупності та взаємозв'язку.

Пам'ятаймо: «Коли треба зробити вибір, а Ви його не робите, це – теж вибір...» (*Вільям Джеймс*).

2.4. ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ ПАМ'ЯТІ. КОНЦЕПЦІЇ ВЧЕНИХ

*Наука підвищує інтелектуальний
і моральний рівень...*

Луї Пастер

Сукупність поведінкових реакцій, накопичення індивідуального досвіду, організована система навичок – значимі чинники, що забезпечують єдність і цілісність особистості людини. Але ж чи було б це можливим, якби відчуття, сприймання, думки, набуті знання – зникали. Тож вони закріплюються, відтворюються, осідають у пам'яті людини і, відповідно до потреб – проявляються.

Пам'ять – процеси запам'ятовування, зберігання, відтворення і забування людиною її попереднього досвіду. Запам'ятовування – процес пам'яті, внаслідок якого закріплюється новий матеріал, шляхом пов'язування його з раніше набутих. Збереження – процес пам'яті, що забезпечує утримування результатів запам'ятовування протягом тривалого часу. Відтворення – мнемічний процес, що забезпечує відновлення матеріалу, який зберігається у пам'яті. Забування – мнемічний процес, внаслідок якого поступово втрачається чіткість закріпленого у пам'яті матеріалу, зменшується обсяг, виникають помилки при відтворенні, стає неможливим відтворення, зрештою і впізнавання.

Отже, людина здатна пам'ятати минуле; завдяки цьому краще розуміє сучасне і може спрогнозувати майбутнє. Але ж людині властиво забувати. З цього приводу прикметна думка вчених, зокрема, про те, що людина без пам'яті не є особистістю, оскільки не орієнтується у часі і просторі; сприймає все неначе вперше. Однак, серед вчених немає єдиного теоретичного бачення щодо пам'яті людини.

З низки психологічних теорій пам'яті найпоширеніші: асоціативна, гештальтпсихологічна, біхевіористична, когнітова, фізична.

Так, асоціативна теорія – найдавніша, ґрунтується на вченні Аристотеля. Це три типи асоціацій: за суміжністю, схожістю, контрастом. Найважливішим є поняття – асоціація, що означає: зв'язок, поєднання між явищами, і виступає як безперечний принцип усіх психічних утворень.

Друга половина XIX століття ознаменувалася виникненням гештальтпсихологічної теорії. За літературними джерелами, саме вона прийшла на зміну асоціативній. Засновники теорії стверджують, що «механізми пам'яті визначають закон формування гештальту». Гештальт – цілісна структура, що формується у свідомості людини при сприйнятті об'єктів або їхніх образів. До речі, гештальтпсихологія з'явилася завдяки психологам Максу Вертгеймеру, Курту Коффі, Вольфгангу Келлеру.

Біхевіористична теорія – орієнтує на рефлексорні механізми формування індивідуального досвіду.

Когнітова теорія – на її підставі «пам'ять є сукупністю різних блоків і процесів перероблення інформації, кожен з яких чітко виконує встановлену роль». Концепція має певні недоліки стосовно активності суб'єкта у процесі запам'ятовування.

Фізична теорія – спрямована на «виявлення фізіологічних механізмів пам'яті». Вчені ще називають її теорією нейронних моделей. Бо саме процес утворення та актуалізація «є механізмом запам'ятовування, збереження і відтворення сприйнятого». Переваги даної теорії значні. Однак, ще чимало питань потребують вирішення.

Сучасна наука впевнено представляє концепції, що з'являються на основі досліджень вчених.

Пам'ятаймо: «Якщо налаштуєтесь на енергетичну частоту тієї реальності, яку хочете створити для себе, то отримаєте саме те, на що налаштована Ваша частота...» (*Альберт Ейнштейн*).

2.5. ПАМ'ЯТЬ: ВИДИ, ВЛАСТИВОСТІ, ПРОЦЕСИ

Наступна сходинка мотиваційної структури має значення лише тоді, коли попередні пройдено...

Абрагам Маслоу

За науковими дослідженнями, людина запам'ятовує зміст матеріалу. Відповідно, виокремлено види пам'яті: словесно-логічна, образна, рухова, емоційна.

Словесно-логічна пам'ять – специфічний вид пам'яті; реалізується запам'ятовуванням і відтворенням думок, понять, суджень, що відображають предмети і явища з їх загальними істотними зв'язками і відношеннями. Оскільки думка не існує без мови, то ж і пам'ять іменується: словесно-логічна. Саме від цього виду пам'яті залежить розвиток інших чотирьох видів. А рівень їх стимулюється професійною діяльністю людини.

Образна пам'ять – запам'ятовування образів та уявлення предметів, явищ, властивостей і зв'язків між ними. Так, образи уявлень пам'яті різняться від образів сприймання. Передусім, менш яскраві, не так деталізовані, але більш узагальнені. Такі образи (мнемічні) не є постійними, а змінюються під впливом інших уявлень і процесів. Але є образи, що зберігаються у пам'яті, не підлягаючи змінам. Приміром, ейдетичні: яскраві, чіткі уявлення (властиві художникам, музикантам).

Рухова пам'ять – проявляється запам'ятовуванням і відтворенням людиною своїх рухів. Це – основа формування різних фізичних і трудових навичок, дій.

Емоційна пам'ять – проявляється запам'ятовуванням та відтворенням людиною своїх емоцій та почуттів. Емоційна пам'ять відіграє досить важливу роль у життєдіяльності людини. Адже тут – формування стосунків з оточуючими, задоволення власних потреб та інтересів. Сигналізатором є емоції.

З погляду вчених, пам'ять вирізняється так: сенсорна, короткотривала, довготривала.

Сенсорна пам'ять – коротке (до двох секунд) збереження прийнятої інформації. Даний вид пам'яті, залежно від аналізатора, має різну модальність. Переважно, використовується зорова і слухова

пам'ять. Сенсорна пам'ять допомагає людині розпізнавати образи предметів, навіть, у процесі їх формування.

Короткотривала пам'ять – швидке запам'ятовування матеріалу, миттєве його відтворення і забування. Вона обмежена за обсягом, слугує у ситуативних аспектах діяльності. За словами вчених, цей вид пам'яті ґрунтується, зокрема, «на процесах активного проговорювання – повторення інформації».

Довготривала пам'ять – основний вид людської пам'яті, що виявляється тривалим збереженням набутих знань, навичок, вмінь. Важливим механізмом введення інформації у довготривалу пам'ять, також її фіксування, є повторення, що здійснюється на рівні короткотривалої пам'яті. Прикметно те, що виконуючи механізм повторення, обов'язково слід вникати у зміст інформації. В іншому випадку – тривалого запам'ятовування не буде.

Пам'ять поділяється на мимовільну і довільну. Це виявляється за метою діяльності людини.

Мимовільна – процеси запам'ятовування і відтворення, в яких відсутня спеціально поставлена мета запам'ятати чи відтворити. Таке мимовільне запам'ятовування відбувається, як побічний ефект. Тож і сутність його фрагментальна. До речі, щоб мимовільно запам'ятовувався будь-який об'єкт, потрібна активна взаємодія.

Довільна – процеси запам'ятовування і відтворення, в яких поставлена мета щось запам'ятати чи відтворити. Вона слугує за обставин, коли з'являється необхідність керувати пам'яттю.

А ще, за рівнем усвідомлення матеріалу, з метою запам'ятовування, вирізняється смислова і механічна пам'ять.

Смислова – ґрунтується на розумінні матеріалу, що запам'ятовується. Смислове запам'ятовування розвивається разом з мовленням і мисленням. Виявляється мимовільно і довільно.

Механічна – ґрунтується на простому багаторазовому повторенні матеріалу без розуміння його змісту. За висновком фахівців, механічне запам'ятовування не є бажаним.

Пам'ятаймо: «Три шляхи ведуть до знання: шлях роздумів – найбагродніший, шлях наслідування – найлегший, шлях особистого досвіду – найскладніший...» (*Конфуцій*).

2.6. МИСЛЕННЯ – ВИЩА ФОРМА ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ. ОСНОВНІ ЗАКОНИ ЛОГІКИ

*Мислення виводить загальне із окремих речей...
Авіценна*

Мислення – суспільно зумовлений, нерозривно пов'язаний із мовленням психічний процес пошуків і відкриття суттєво нового; відображення дійсності.

За літературними джерелами, людина, спираючись на фактор відчуття і сприймання, у процесі мислення охоплює ті властивості і якості, що не даються у чуттєвому відображенні. Відтак, мислення бере початок там, де недостатнім є чуттєве відображення. Це і являється вищою формою пізнавальної діяльності людини.

Так, мислення тісно пов'язується з мовою, оскільки вона є носієм пізнаного і разом з тим, інструментом пізнання нового. Як стверджують вчені, «...інструментом формування думки є приховані мовні реакції (внутрішнє мовлення). Це як внутрішнє промовляння, шепотіння та ін. Вони і супроводжують процес мислення. Отож, завдяки слову стає можливим розгорнуте, послідовне міркування (чітке і правильне зіставлення думок). У слові закладено необхідні передумови дискурсивного (здогад, міркування); мислення (мислення, міркування)». Вчені по-різному розглядають зв'язок мислення з мовою. Одні вважають, що мислення незалежне від мовлення, а мовлення вільне від мислення; інші – ототожнюють мову і мислення. Реально ж мова і мислення перебувають у єдності. Але процеси мислення і мовлення не тотожні, оскільки ілюструють різні психологічні реальності. Зокрема, мислення – пізнавальний процес, мовлення – процес спілкування і вираження думки. Але ж вони і не вважаються відокремленими.

Щодо суспільної природи мислення. Вона передбачає тісний зв'язок з мовою. Мислення є важливим засобом формування індивідуального і суспільного досвіду. Людина у кожному факті пізнання, спирається на досвід представників попередніх епох. Так визначається суспільно-історична зумовленість мислення.

Завважте, мислення людини формується і розвивається у процесі активної пізнавальної діяльності. Але зміст та ознаки залежать від загального рівня пізнання і на кожному етапі суспільного розвитку має певні особливості.

Отже, щоб правильно збудувати міркування, дійти до істинного висновку із істинних посилянь – необхідні знання, сформовані логікою основних законів мислення. Запам'ятаймо їх: закон тождества, закон протиріччя, закон достатніх підстав. Тож будь-який акт мислення має відповідати законам логіки та принципам словесного формування.

Закон тождества вимагає, щоб думка була виражена ясно, точно; при повторенні мала стійкий, визначений зміст, скільки б разів не повторювалась.

Закон протиріччя навчає послідовності в мисленні і мові; несуперечливості думок, оскільки дві протилежні думки про один і той же предмет, взяті в один і той же час, в одному і тому відношенні, не можуть бути одночасно істинними.

Закон достатніх підстав вимагає, щоб істина кожного висунутого положення була доказана дійсними фактами; обґрунтована іншими думками, істина яких доказана. Судження не повинні бути необґрунтовані.

Знання законів логіки, їх дотримання є необхідним для правильного мислення, висловлювання своїх думок. Це потрібно для підвищення ефективності мисленнєво-мовленнєвої діяльності майбутніх фахівців. «Логіка орієнтована на істину та діяльність», – вважає Аристотель. Відхилення від вимог законів логіки знижує переконливість, а іноді веде до непорозуміння.

Пам'ятаймо: «Лише той вільний, хто самостійно мислить і не повторює чужих слів, значення яких не розуміє...» *(Бертольд Ауербах)*.

2.7. ФОРМИ МИСЛЕННЯ: ПОНЯТТЯ, СУДЖЕННЯ, УМОВИВІД

Хто ясно мислить, той ясно й викладає...

Артур Шопенгауер

Загальні принципи теорії пізнання, дають підґрунтя вважати, що мислення людини вивчає логіка і психологія. Логіка як наука про впорядкованість людського мислення, вивчає його логічні форми: поняття, судження, умовивід.

Поняття – форма мислення, що відображає загальні, істотні ознаки предметів і явищ дійсності. Ці ознаки існують за будь-яких обставин. Адже без них об'єкт чи явище неможливе. Так, поняття пов'язане зі словом, бо саме у слові – закріплюється й існує.

За літературними джерелами, для кожного поняття властивим є обсяг і зміст. Обсяг поняття – відображення в ньому сукупності об'єктів; зміст – ілюстрація сукупності істотних ознак. Як стверджують вчені, поняття різні за обсягом: з більшим обсягом – родові, стосовно видових, що мають менший обсяг. А ще існують поняття, що іменуються: категоріями. Це ті, що мають найбільший обсяг і відображають найзагальніші властивості об'єктів. У психології, зокрема, виокремлюються поняття: особистість, спілкування, діяльність.

За кількісними ознаками поняття поділяються на: загальні, у яких відображаються істотні властивості багатокількісних предметів; одиничні, що відображають істотні властивості одиничних об'єктів.

За спрямованістю та конкретністю ознак поняття бувають: конкретні і абстрактні. Перші – відображають предмети з їх істотними ознаками, зв'язками, відношеннями; другі – певні властивості, відмежовані від об'єктів, мають значення загальних.

Наступною формою мислення є судження. Це – відображення зв'язків між предметами і явищами об'єктивної дійсності чи між їх ознаками і властивостями, викладене у словесні форми. Тож судження висловлюється реченням, проте не кожне речення є судженням.

Завважте, судження – це висловлювання когось про щось. Тут стверджується або заперечується відношення між предметами чи властивостями. Отож, судження є: стверджувальні і заперечні, істинні і хибні. Це залежить від того, як подається об'єктивна дійсність.

Про умовивід. За літературними джерелами, умовивід – форма мислення, в якій з одного або кількох пов'язаних суджень виводиться нове судження, що дає нові знання про предмети та явища. За своєю структурою це складніша форма мислення, на відміну від поняття і судження. Оскільки останні входять до складу умовиводу як його елементи. Будь-який умовивід складається із засновків (судження, із яких виводиться нове знання) та висновків (судження, виведене із засновків).

До речі, термін умовивід вживається у подвійному значенні. Під умовиводом вирізняють і розумовий процес виведення нового знання із суджень, і саме нове судження як наслідок розумової дії.

Важливим аспектом мисленнєвої діяльності є сам процес думання, мислення. Адже у результаті цього з'являються певні думки у формі понять та суджень. Цей аспект мислення належить психологічному спрямуванню. Він розкриває закономірності розгортання мисленнєвої діяльності, що веде до пізнавальних результатів. Саме вони відповідають вимогам логіки (є правильні й несуперечливі).

Пам'ятаймо: «У науковому мисленні завжди присутній елемент поезії...» (*Альберт Ейнштейн*).

2.8. ВИДИ МИСЛЕННЯ. ІНДИВІДУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ МИСЛЕННЯ

*Як людина мислить, такою вона і є...
Цицерон*

Процес мислення людей виділяється різноаспектними властивостями. Це свідчить про його складність і багатогранність. За літературними джерелами, форма відображення дійсності мислення орієнтує на: наочно-дійове, наочно-образне, абстрактне. Це є послідовним етапом розвитку мислення людини у філогенезі й онтогенезі. Філогенез – історичний розвиток як окремих видів і систематичних груп організмів, так і органічного світу загалом. Філогенез взаємопов'язаний з онтогенезом; висвітлює послідовність подій еволюційного розвитку виду або таксономічної групи організмів.

Онтогенез – індивідуальний розвиток організму від початку його існування і впродовж всього життя.

Наочно-дійове мислення – ґрунтується на безпосередньому сприйманні предметів у процесі дій з ними (типове явище для дітей раннього віку).

Наочно-образне мислення – виникає, коли дитина вдається до розумових спроб. Це мислення образами, уявленнями; намагання змінити ситуацію, вимальовуючи певні дії з метою досягти результату. Даний вид мислення властивий дітям 3 – 7 років.

Абстрактне мислення – відбувається за допомогою понять, що розкривають суть предметів, виражаються у словах і знаках (форма міркування інтенсивно розвивається у процесі навчання).

На думку вчених, види мислення тісно пов'язуються. Міркування, словесно виражені спираються на яскраві образи і супроводжуються діями. Тож, залежно від вирішення питань, є мислення теоретичне і діяльне.

Теоретичне мислення – процес пізнання і створення законів та правил. Здійснюється за допомогою понять без звернення до досвіду. Цей вид мислення є підґрунтям для формування творчої особистості.

Діяльне мислення – спрямовано на вирішення діяльних завдань чи перетворення їх ситуацій. Його різновидом є оперативне мислення, що відбувається в екстремальних умовах, за яких хвилювання потребує надзвичайного емоційно-вольового напруження.

Розгорнутість у часі ілюструє дискурсивне та інтуїтивне мислення.

Дискурсивне – розгорнуте мовне мислення людини, усталене її попереднім досвідом; система взаємопов'язаних логічних міркувань, у якій кожна наступна думка зумовлена попередньою.

Інтуїтивне – швидке, згорнуте і малоусвідомлене мислення, що не має чітко виражених етапів.

Мислення кожної людини визначається певними індивідуальними особливостями. Вони виявляються у глибині, самостійності, послідовності, гнучкості, швидкості, критичності думок.

Глибина мислення – здатність людини проникати в суть явищ; вирізняти їх суттєві властивості, зв'язок з іншими явищами; передбачати подальший розвиток.

Самостійність мислення – оригінальне вирішення нелегких питань; виявлення творчої ініціативи.

Послідовність мислення – дотримання законів логіки; обґрунтування своїх висновків; належна оцінка; відсутність суперечок у власних міркуваннях.

Гнучкість мислення – уміння просто переходити від одного вирішення питань до іншого (якщо перший варіант є несприйнятливим); швидко реагувати на перемену обставин.

Швидкість мислення – часовий вимір, протягом якого людина примудряється виконувати певні завдання.

Критичність мислення – належна оцінка свого бачення; сильні і слабкі прояви; іноді сумнів і перевіряння.

Названі особливості є найважливішими. Але низка не обмежується, оскільки вони різноаспектні і формуються у процесі розвитку особистості.

Пам'ятаймо: «Свобода мислення – невід'ємне право кожного...»
(Жозеф Ернест Ренан).

2.9. УЯВА: ЧАС І ПРОСТІР. ПІЗНАВАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

*Неповторність особистості не виявляється
в жодній мірі так, як у результаті уяви ...*

Альфред Адлер

Людина взаємодіє з навколишнім світом: сприймає, осмислює, запам'ятовує його. А ще людина має оригінальну властивість – створювати образи того, з чим ніколи не зустрічалась в реальності. Такий витвір людини називається уявою (фантазією). До речі, у мові ці слова можуть слугувати як синоніми.

Уява – процес створення людиною на основі її попереднього досвіду образів, об'єктів, яких вона безпосередньо не сприймала і не сприймає. Тож уява збагачує світобачення людини. Фантазуючи, людина подумки переноситься у майбутнє, або вимальовує епізоди з минулого. Отже, уява один з важливих пізнавальних процесів, що існує поряд зі сприйманням, відчуттям, пам'яттю, мисленням.

На думку вчених, складністю цього процесу є відсутність загальноприйнятого тлумачення. У науковому полі вирізняють: описове визначення уяви і декілька її варіантів та аспектів. Одне бачення –

процес спонтанний, відмежований від дійсності. Уява нібито подається як саморозвиток людини, прояв енергії, духовної сили. Таке поняття про уяву у межах ідеалістичного – розуміння природи психічного. Реально, уява людини детермінована об'єктивною дійсністю і спрямована на її відображення. Вчені не мали однозначних поглядів щодо уяви. А варіативність була суперечливою.

За літературними джерелами, уява виникає у процесі діяльності. Тут окреслюється властивість діяльності, передбачуваний результат. Людина, створюючи в уяві психічну модель проміжних і прикінцевих результатів, орієнтується у процесі діяльності.

Уява, як пізнавальний процес, пов'язана з процесом пам'яті. Це свідчить про її специфіку. Сенс – переформування минулого накопичення, що зберігається у формі образів і понять. Сприймаючи, уява наділяє їх багатогранністю, ефективністю. Мотив уяви – це потреби особистості. Отож можуть мати місце різні рівні визначення. Приміром, питання чітко окреслено і у процесі усвідомлення стає конкретним завданням. Як правило, його вирішення підпорядковується законам мислення. Роль уяви тут незначна. А ось в іншому випадку, коли питання недостатньо визначене і перетворити його у завдання не є можливим, тоді долучається уява.

Важливість уяви в тім, що доповнюючи витвором питання, стає можливим прийняття рішення. При цьому з'являється вихід, навіть, за відсутності належної інформації для мислення. Але ж тут криється і певний недолік. Вифантазувані способи не завжди чіткі й точні. Результативність може бути віддаленою від дійсності.

За висновком вчених, однією з причин виникнення уяви є необхідність для людини перебувати і діяти у середовищі з неповною інформацією.

Пам'ятаймо: «Істина – у глибині...» (*Демокрит*).

2.10. СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ОБРАЗІВ УЯВИ

*Ясність – краса глибоких думок...
Люк де Вовенарг*

Спосіб створення нових образів є підставою поділяти уяву на пасивну і активну. Види дають підґрунтя для витвору інших видів уяви. Так, пасивна уява. У ній створюються образи, що не втілюються у життя; плануються програми поведінки, що не здійснюються або не можуть бути здійснені. Вона проявляється, коли людина уникає необхідності діяти (передують певні причини). Участь волі у діяльності пасивної уяви виокремлює мимовільну і довільну.

Мимовільна – створюючи нові образи, не спрямована на керування метою вимальовувати певні явища, події, предмети. Поява образів може відбутися унаслідок розповідей, малюнків. Отож, малоусвідомлювані людиною потреби, установки є однією з причин мимовільної уяви. А ще – у сновидіннях, стані дрімання; при розладах свідомості (патологія), оскільки ці компоненти ослаблюють діяльність свідомості.

Довільна – орієнтує на змалювання певного образу, але не пов'язується з волею, необхідною для його втілення у життя. Припустимо, марення: навмисно створені образи, фантазії, що в жодному разі не пов'язуються з волею та втіленням у життя. Трапляється, за умов, коли у людей великі потреби, але недостатні можливості їх задовільнити.

А ось активна уява. Така, при якій образи створюються за участі волі. При цьому створені образи спонукають людину до діяльності. Зважаючи на ознаки діяльності людини, активна уява поділяється на репродуктивну і творчу.

Репродуктивна – процес створення образів уяви, що відповідає опису. У даному випадку вифантазований образ є суб'єктивно новим, а об'єктивно – вже створений іншими людьми. Його витвір відбувається зі словесного опису об'єктів, сприймання їх зображень.

Творча – самостійне створення нових образів. Виріб цієї уяви формується з чинників власного досвіду або запозиченого в інших. Сутність у їх видозміні. Отож, творчій уяві притаманні: самостійно добраний матеріал, коментар, удосконалення образу у процесі діяльності. Важливою формою творчої уяви є мрія. У мріях людина

випереджає плин часу. Адже вона мріє про те, чого їй бракує. Так мрія породжує потребу. Мрії пов'язані з потребами, мають спонукальну силу. Приміром, потреба людини у стрімкому розвитку технологій – уявляється здійсненою, бо вона до цього прагне.

Індивідуальні особливості особистості – властиві кожній людині. У цьому її оригінальність. Скажімо, людина з більшим досвідом має розвинутіші інтереси й потреби, відповідно, змістовнішу фантазію. До речі, зміст основної діяльності визначає сферу найбільшого витвору фантазії. В уяві людини відповідної професії (чи певної діяльності: митець, письменник, дизайнер) можуть переважати образи кольорів і форм цього ж спрямування. Однак є індивідуальні відмінності, що різняться змістом образів, уяви, легкістю та швидкістю виникнення. Безперечно, від емоційності людини залежить сила, яскравість, динамічність уяви.

У низці найпоширеніших способів творення образів уяви є: аглютинація, гіперболізація, літота, типізація, схематизація.

Аглютинація – поєднання елементів і властивостей, що у повсякденному житті не поєднуються; переважно використовується у фольклорній творчості. Це: русалки, крилатий кінь Пегас.

Гіперболізація – перебільшення; збільшення предмета або кількості його частин; слугує у літературі з метою дружніх шаржів. Безперечно, збільшення розмірів вмотивовано. Приміром, розум, кмітливість – виявляються яскравіше завдяки контрасту із зовнішністю. А також образ велетня, фізичну силу використовують для відображення певної властивості. Це: Микита Кожум'яка, Котигорошко.

Літота – спосіб створення образів уяви, що виявляється у підкресленому применшенні. Це: казкові образи.

Типізація – виділення істотного в однорідних фактах і втілення його в конкретному образі; слугує у художній літературі, живописі, скульптурі (колосок, хліб).

Схематизація – формування образу уяви, під час якого уявлення зливаються, відмінності між ними стираються, а риси подібності виступають першими (декоративна творчість, в основі якої рослинність: оздоблення, виконані навколо вікон, дверей оселі; вишивання рушників, сорочок).

Пам'ятаймо: «Якщо людина впевнено рухається у напрямку до своєї мети і прагне жити таким життям, яке вималювала в уяві, то успіх прийде у звичайний час і несподівано...» (*Генрі Девід Торо*).

2.11. СУТНІСТЬ ФОРМУВАННЯ ФАКТІВ УЯВИ ТА ВТІЛЕННЯ У НИХ ОБРАЗІВ

*Думка – це невидима природа,
природа – видима думка...*

Герріх Гейне

Людина, створюючи нові уявлення, поєднує елементи різних образів, предметів у цих варіаціях. Результат діяльності – новий цілісний образ, оскільки елементи перетворено і узагальнено.

Автор Руслан Кацавець представляє тексти із серії «Фантастичні історії» зі своїх літературних джерел. Вони поведуть у світ фантастики; допоможуть відчутти глибину уяви; розкрити сутність формування фактів та втілених у них образів; усвідомити загальнолюдські цінності.

Робота над текстами сприяє розвитку мислення, фантазії; стимулює відчуття єдності з красою навколишнього світу.

Уявне бачення речей у прекрасному, мальовничому аспекті, уміння спрямувати їх на добро – допомагає розв'язати хвилювання; нездорові помисли; активізує впевненість, що наступний день буде кращим і, неодмінно, успішним.

Читаймо.

1. У ритмі сучасного світу людина забуває про красу. Але краса живе у природі, вона – навколо нас. Тож ступити на землю великої краси, доторкнутись її лона – це справжнє відчуття єдності з красою природи. І щоб не перервалася ця нитка, люди повинні завжди спілкуватися з природою, шануючи її одвічну й таку ніжну та величну.

Насолодитись красою і силою живої природи вирішили 26 мешканців знаменитого мегаполісу. Прибувши до Старої Скелі, відпочивальники зупинилися біля підніжжя. Милуючись літнім багатобарв'ям, вони бачили те, що споглядали пращури 100 – 200 років тому: край блакитних тонів і різних барв; береги, вкриті зеленню; рожеві блиски, що пробиваються зі сходом сонця; простір і глибина неба... Раптом, казкової краси панораму окутало молочне марево, серед якого пробивались тендітні струмені штучного світла. За мить тут з'явився фантом – потяг-привид, мандруючий у часі (що в 1911 році, за загадкових обставин, зник зі 106-ма пасажирами). Трьохвагонний фантомний потяг йшов фантомними рейками. Потім зупинився. І тут невідома сила підняла 13 відпочивальників і перенесла до крайнього

вагону. Люди спокійно підкорялися фантомній волі, що панувала у вагоні. Вони, немов торсинові генератори, позбавлені волі, зі зруйнованими автобіографічними стержнями – просто сиділи. Потяг так же несподівано зник, як і з'явився. Розвіявся й молочний туман.

... Сонце запалало край неба. Воно швидко підіймалося і лагідно розсипало тепло; обігрівало луки, які перетинала глиняста канава; підсушувало крапельки роси, що вкривала дахи будинків, які ховалися за деревами.

Пригода, яка сталася, так зворушила відпочивальників, що, здавалося, вже не помічали чарівного світу природи, того справжнього і вічно духовного, заради чого вони тут... Люди ще довго стояли біля підніжжя Старої Скелі, проводжаючи в уяві потяг-привид, в якому мчали у часовому просторі їхні колеги. Отямившись, відпочивальники розповіли про okazaцію того ранку. Рідні зниклих звернулися до правоохоронних органів виявити реальність існування потягу-привиду та визволити членів їх родини (*Фрагмент тексту «Мандруючі у часі»*).

2. У далекій Галактиці є дивовижна планета «Капейдон». На ній мешкають особистості, здатні перевтілюватись у невидимі живі об'єкти. Їм уже по 2000 років, а вони – такі молоді й гарні. На цій планеті ніколи не буває темряви – завжди день і сонце. Тут високо розвинена духовність, освіта, наука. Сюди не ступала нога чужинців.

Та одного разу планету окутали вечірні сутінки, і капейдонці вперше побачили золотий серпик місяця і яскраві зірки. На темному тлі неба з'явився срібний човник із жовтогарячими й зелено-блакитними вогниками. Він повільно наближався до «Капейдону», розсипаючи від тих вогників різнобарвні пучки проміння, що обласкували пишні трави, які здавалися ще розкішнішими й ніжнішими. Неначе молоді стрункі пагінці, з човника виткнулись опорні ніжки, і він впевнено зупинився. З нього вийшло 10 красунь. Це – білявки з планети «Лео-Патрі», які мандрували в космічному просторі, демонструючи дівочу красу і грацію. Невдовзі інопланетянки відкланялись. А чоловіки-капейдонівці почали думати-гадати, як прибульниць до себе прилюбити.

Перевтілившись, мов пухнаті хмаринки, летіли вони у світовому часі. Швидко віднайшли планету «Лео-Патрі» – це оазис гармонії і краси. Тут серед квіткового раю, обітають білявки. Вони такі чарівні, що капейдонці, скориставшись невидимою силою, почали їх викрадати.

Зникнення красунь збентежило мешканців планети. Тоді старійшини створили засідку. Якимось неждано-негадано, коли сонце вже піднялось височенько, покотився дивний серпанок – оповив красуню,

яка збирала шовкові духмяні трави впереміжку з пухнастими фіолетовими дзвіночками – і поніс у далекий космічний простір.

Мудреці все зрозуміли. І разом з родинами полонянок вирушили до Міжпланетного суду. Вони вимагають від крадіїв повернути красунь і взяти з ними шлюб згідно із законами, що ведуться за позивачами...
(Фрагмент тексту «Полонянки».)

3. Група вчених вирушила в експедицію з метою археологічних досліджень. Минуло декілька тижнів. ...Стояла спека. Добре напрацювавшись, дослідники зробили привал. Тут уже всі звикли до таємничого потріскування у зарослях, до пустощів мавп, котрі проникають до палаток і підкрадають їжу. І яким же було здивування, коли перед науковцями з'явилася п'ятиметрова з трьома головами істота, схожа на динозавра. Вона спокійно стояла, злегка метляючи хвостом. Дружелюбно розглядаючи людей, істота ніби посміхалася, повертаючи, то одну, то другу голову у різні боки, а з пащ раз за разом виривалося метрове полум'я. За мить, зашипивши, роздуваючи полум'я, істота зникла. Отямившись, науковці негайно перебазувалися звідти на декілька сотень миль. Але істота з'явилася знову. Тоді дослідники звернулися до незалежного наукового центру. Експерти, дізнавшись про неймовірне відкриття групи, відхилили припущення щодо феномену. Дослідникам було роз'яснено, що це відома мутилія Бенді, істота, дійсно схожа на динозавра. Чутки про невідому істоту та припущення вчених, швидко поширювалися: говорили про триголового диво-динозавра. На думку вчених, істота може мати сучасне лабораторне походження. Це – сенсація третього тисячоліття нашої ери.
(Фрагмент тексту «Пригода дослідників».)

Пам'ятаймо: «Твори, написані жартівливим стилем, не такі нудні, і приносять читачеві більшу користь, ніж сповнені бундючої серйозності...» (Єразм Роттердамський).

ЗАПИТАННЯ: ЗМІЦНЮЙМО ЗНАННЯ

1. У чому сутність соціально-філософських ідей німецького вченого Еріка Фромма?
2. Чи поділяєте бачення австрійського вченого Альфреда Адлера щодо визначення двох типів людей?
3. Що таке відчуття? Яка роль відчуттів у життєдіяльності людини?
4. Що таке сприймання? Хто опікувався пошуками концепцій?
5. У чому сутність психологічних теорій пам'яті?
Які є види пам'яті?
6. Що таке мислення? Чому мислення є вищою формою пізнавальної діяльності? Як вчені розглядають зв'язок мислення з мовою?
7. Як визначається суспільно-історична зумовленість мислення?
8. Що таке судження? Що таке умовивід?
9. Які є види мислення? Що означає наочно-дійове мислення?
10. Коли виникає наочно-образне мислення?
11. Як відбувається абстрактне мислення? У чому виражається?
12. Що таке теоретичне мислення? За допомогою чого здійснюється?
13. Що таке дискурсивне мислення? Що таке інтуїтивне мислення?
14. У чому виявляються індивідуальні особливості мислення людини?
Які з них є найважливішими?
15. Що таке уява людини? У чому складність цього процесу?
16. У чому важливість уяви? Які є види уяви?
17. Що сприяє виникненню мимовільної уяви? На що орієнтує довільна уява? Які чинники формують творчу уяву?
Який вид уяви властивий текстам автора Р. Кацавець із серії «Фантастичні історії»?
18. Від чого залежить динамічність, сила, яскравість уяви людини?
19. Які найважливіші способи творення образів уяви?
З якою метою вони застосовуються?
20. У чому сенс вислову: «Я не вірю, я знаю...» (Карл Густав Юнг)?

РОЗДІЛ 3

ОСОБИСТІТЬ: ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВІ ТА ІНДИВІДУАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

Справжні якості людини спостерігаються лише тоді, коли приходить час проявити, довести їх справою...

Людвіг Фейєрбах

- 3.1. ЕМОЦІЇ І ПОЧУТТЯ ЛЮДИНИ: МІРКУВАННЯ ВЧЕНИХ
- 3.2. ОСОБИСТІТЬ: ВОЛЬОВІ ЯКОСТІ
- 3.3. ВОЛЬОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕРЕДБАЧАЄ
- 3.4. ВЛАСТИВОСТІ ТЕМПЕРАМЕНТУ ЛЮДИНИ
- 3.5. ЗДІБНОСТІ. ЗАДАТКИ
- 3.6. ОБДАРОВАНІСТЬ. ТАЛАНТ. ГЕНІАЛЬНІСТЬ.

3.1. ЕМОЦІЇ І ПОЧУТТЯ ЛЮДИНИ. МІРКУВАННЯ ВЧЕНИХ

Емоції роблять... нас тими, хто ми є...
Роберт Кійосакі

Емоції людини досить різноманітні, відображаються на внутрішніх процесах, від яких залежить життєдіяльність організму. Так, американський фізіолог Вольтер Кеннон наголошує на позитивній ролі емоцій: вони приводять організм у стан готовності до термінового витрачання енергії, мобілізуючи всі його сили, що будуть потрібні у випадку страху, гніву, болю. Американський письменник Роберт Кійосакі стверджує, що емоції – це те, що робить нас людьми.

Однак, серед вчених не існує єдиного бачення щодо ролі емоцій в діяльності організму людини. Але кожна праця має певні міркування та пояснення окремих особливостей емоцій. Розробкою концепції емоцій опікувалися світові вчені: Георг Ланге, Вільям Джемс, Вільгельм Вундт, Дональд Хобб, П'єр Жане, Карл Юнг.

Емоції – узагальнена суттєва реакція, що виникає у відповідь на різні сигнали: ті, що йдуть з навколишнього середовища (екзогенні) і ті, що виявляються індивідуально-психологічними факторами (ендогенні). У свідомості людини емоції викликають не образи предметів чи явищ, а переживання. Тож не є елементом пізнання.

У психології емоції класифікують за ступенем впливу і, відповідно, виокремлюють: стенічні та астенічні.

Стенічні емоції – переживання особи що поліпшують самопочуття; спонукають до активної діяльності. Таким може бути ефект радості та інші спектри позитиву.

Астенічні емоції – пасивні переживання особи, що знижують активність. Людина може зневіритись у можливостях і зусиллях.

На виникнення і формування емоцій впливають оцінка інформації, фізіологічний стан і оточення. Стан емоцій породжується впливом способу життя людини; особливостями діяльності; інтелектом; вихованням. Емоції виявляються у стані радості, здивування, захоплення, страху, гніву; у засобах невербальної комунікації тощо. Важливим чинником у сфері емоційного стану є реальність у процесі взаємодії людини і відповідного середовища. Приміром, виникнення емоційного (психічного стану) у злочинній ситуації зумовлюється певними

причинами: видом злочину; тривалістю; способом вчинення; індивідуально-психологічними особливостями учасників. Тож, злочинна оказія – вплив, що викликає різні емоційні реакції. Передусім, такі, що поєднуються із психічною напруженістю (емоційністю) або зі стресом (стрес – явище, що відповідає на різні екстремальні впливи). За літературними джерелами, емоційний стан також відображається, як фрустрація (розгубленість). Означає: психічний стан людини, зумовлений труднощами на шляху досягнення мети. Фрустрація супроводжується озлобленістю, роздратуванням, відчуттям провини. А ще коментується як різновид стресу.

Почуття – специфічна форма відображення дійсності, у якій виявляється стійке суб'єктивно-емоційне ставлення людини із властивими їй потребами, котрі вона пізнає і змінює.

На думку вчених, згідно зі спрямуванням, стан почуттів поділяється на: інтелектуальні, моральні, естетичні. Їх ще називають вищими почуттями.

Інтелектуальні – відбивають стан людини, викликаний пізнавальною діяльністю. Тут може витати подив, сумнів, упевненість. Моральні – ілюструють ставлення людини до моралі. Це ґрунтується на нормах, що визначаються суспільством і пов'язані з оцінкою відповідальності, дій та вчинків. Естетичні – виникають при сприйманні людиною прекрасного, сюди також належать почуття гумору та іронії (критичне ставлення до подій і людей). Оскільки виражається ставлення людини до пізнаного і оціненого предмета.

Пам'ятаймо: «Пригнічені емоції не зникають. Їх змусили замовкнути. І вони з середини продовжують впливати на людину...» (Зігмунд Фрейд).

3.2. ОСОБИСТІСТЬ: ВОЛЬОВІ ЯКОСТІ

Людина володіє справжньою силою впливу на себе...

Платон

Вольові якості – відносно стійкі, незалежні від конкретної ситуації психічні утворення, що засвідчують досягнутий особистістю рівень свідомої регуляції поведінки, її влади над собою. Вони передають діяльність людини у позитивному і негативному аспектах. У низці

позитивних якостей виокремлено найголовніші: самостійність, рішучість, принциповість, витримка, наполегливість, цілеспрямованість.

Самостійність – вміння людини у своїх діях обходитися без сторонньої підтримки. Важливим компонентом є власна думка, ініціатива, ідея, оригінальне вирішення питань. А схильність піддаватися сторонньому впливу – ілюструє форму навіювання і вказує на несамостійність.

Рішучість – вміння приймати обґрунтовані, відповідальні рішення та впроваджувати їх у життя. Той, хто вагається приймати рішення або уповільнює процес чи навпаки – нерішуча особа. Це – слабовілля.

Принциповість – стійкі принципи і переконання особистості у діях, вчинках. В істинності – людина впевнена. Такі люди мають власне бачення, несумніваються. Безпринципність – негативна вольова риса.

Витримка – своєчасно стримувати небажані спонукання, дії, вчинки. Стримана людина здатна керувати емоціями, почуттями; угамовувати імпульсивні дії. Рівень активності відповідає обставинам. Протилежні ознаки виражають нестриманість, що є негативною рисою.

Наполегливість – уміння долати труднощі; енергійно діяти, досягаючи мети; мудро долати перешкоди, щоб досягти бажаного. Іноді наполегливі люди піддаються сумніву і втрачають сенс діяти.

Цілеспрямованість – чітко спрогнозована поведінка людини, спрямована на досягнення мети. Така людина у своїй діяльності слугується загальним усталеним правилом, що зумовлює стійкі переконання. Схильність піддаватися випадковим спонуканням – ознака недостатньої цілеспрямованості.

Так, сукупність позитивних вольових якостей утворює силу волі особистості, негативних – вольову слабкість. Рівень розвитку вольових якостей у кожного різний. Отже, воля особистості формується у процесі життя і діяльності; розвивається шляхом виховання і самовиховання; набувається у результаті спілкування. Бути людиною сильної волі може кожен, хто в змозі оволодіти позитивними, вольовими якостями.

Пам'ятаймо: «Бути скромним – це той вид гордості, що найменше дратує оточуючих...» (*Жуль Ренар*).

3.3. ВОЛЬОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕРЕДБАЧАЄ

*Психологічний розвиток відбувається
тільки тоді, коли в особистості є мета...*

Альфред Адлер

У проявах поведінки людини досить чітко виокремлюється одна з якостей психічного життя – воля. Так, особистість має мету. Для її досягнення долає труднощі, концентрує розумові здібності, контролює емоції, перебільшені бажання, стримує фізичні сили. Саме тут найбільше виявляється воля особистості. Це – свідомо організація і саморегуляція діяльності і поведінки.

Отже, задоволення потреб людини відбувається шляхом діяльності і реалізується діями, що породжуються спонуканнями. Спонукання до дій різняться змістом і психологічною природою. Може бути імпульсивна (негайна) реакція і поміркована (повільна) дія.

Відтак, дії людини мимовільні й довільні. Перші – незаплановані, можуть виникати у стані паніки. За психофізіологічним спрямуванням поділяються на вроджені й набуті. Другі – здійснюються за допомогою саморегуляції (довільний контроль за їх плануванням і виконанням). Тут важливу групу представляють вольові дії, скеровані на досягнення свідомо поставленої мети, пов'язаної з доданням зовнішніх і внутрішніх труднощів.

За літературними джерелами, воля дає людині можливість регулювати спонукання, гальмувати поведінкові реакції. Цьому сприяють спонукальна і гальмувальна функції.

Спонукальна – забезпечується активністю людини. Оскільки «спонукання до дій створюють впорядковану систему мотивів – природжених потреб до вищих спонукань, пов'язаних із переживанням моральних, естетичних, інтелектуальних почуттів».

Гальмувальна – реалізується у поєднанні зі спонукальною. Зазвичай, виявляється у ситуативному стримуванні небажаних емоцій, дій, вчинків, що не є сприйнятливими для особистості з погляду моральних переконань та світогляду. Тож «без гальмування ніяке регулювання поведінки не можливе».

Вольова діяльність передбачає: обставини; вибір мети, шляхи досягнення; прийняття рішень. А ще – активність, спрямовану на

задоволення потреб; концентрацію цієї активності у необхідному напрямку. «Припустимо, мета буде більшою твоїх можливостей; тоді сьогоднішня справа буде кращою вчорашньої, а завтрашня – кращою сьогоднішньої» – ось так міркує ліванський філософ Амін Рейхані.

Завважте, вольове регулювання поведінки не є можливим без врахування умов. Незалежно від того, що поведінка спрямована на досягнення мети, прикінцевий результат діяльності буває не відповідає бажаному. Адже люди різняться між собою. Прикметним є бачення американського психолога Джуліана Роттера. Вчений обґрунтував поняття: локус контролю. Це – індивідуальна якість людини, яка ілюструє її схильність приписувати відповідальність за наслідки своєї діяльності зовнішнім силам (екстернальний локус контролю) чи внутрішнім станам і переживанням (інтернальний локус контролю). Він стверджує, що локус контролю – стійка властивість особистості, яка формується у процесі соціалізації.

Пам'ятаймо: «Якщо внутрішня ситуація не усвідомлюється, вона перетворюється у зовнішні події...» (Карл Густав Юнг).

3.4. ВЛАСТИВОСТІ ТЕМПЕРАМЕНТУ ЛЮДИНИ

Той щасливий, хто живе в умовах, що відповідають його темпераменту, але той більше досконалий, хто вміє пристосовувати свій темперамент до будь-яких умов...

Девід Юм

За літературними джерелами, поняття темперамент – змальовує людину зі сторони динамічних особливостей: інтенсивності, швидкості, темпу, ритму психологічних процесів і станів.

Динамічний розвиток психічної діяльності людини залежить від темпераменту, мотивів та психологічного стану. Так, незалежно від темпераменту, але за наявності інтересу до певної справи, людина може працювати енергійно; в іншому випадку – навпаки. Причини бувають різні, але, в результаті, викликають моральне й фізичне виснаження. Тож, зрозуміти різницю між індивідуальними особливостями поведінки, що зумовлюються темпераментом і тими, що породжуються

мотивами та психічними станами, допоможе слушна думка вчених. Передусім, слід враховувати, що ті ж самі властивості темпераменту ілюструються у людини в різних формах діяльності (на відміну від тих, що виявляються внаслідок мотивів і психічних станів: прикрощі, смуток та інші душевні розлади). Отже, темперамент шліфує психічні прояви людини: впливає на темп рухів, мовлення; появу мислення, емоцій; обумовлює процеси психічної діяльності тощо. Але від нього не залежать інтереси і моральні принципи особистості.

Існують різні теорії темпераменту, зокрема, давньогрецького лікаря Гіппократа, римського лікаря Галена, німецького психолога і психіатра Ернеста Тремера, німецького філософа Іммануїла Канта.

У психології розглядають чотири типи темпераменту: сангвінічний (сильний, врівноважений, рухливий); холеричний (сильний, невірноважений); флегматичний (сильний, врівноважений, інертний); меланхолічний (слабкий, малорухливий, невірноважений).

Залежно від змісту та умов діяльності, властивості темпераменту можуть відігравати позитивну або негативну роль. Скажімо, невірноваженість холерика шкодить тоді, коли потрібна витриманість, терплячість. А монотонне мовлення флегматика – не сприяє успіху, якщо йдеться про переконання. Зменшує активність можливої діяльності темперамент сангвініка, оскільки його схильність – новизна, а не нудьгуюча одноманітність.

Ствердно, будь-яка діяльність передбачає певні вимоги до психічних якостей людини. Їх не бажано замінювати іншими, оскільки вони зумовлені змістом діяльності, рівнем розумових знань та емоційно-вольового розвитку.

Приміром, тип темпераменту обов'язково має враховуватися у діяльності юристів (слідчого, прокурора, адвоката, судді) у процесі спілкування з різними категоріями людей з метою встановлення психологічного контакту; обрання способу впливу на особистість.

Також досить поширеним способом пристосування до вимог діяльності є формування індивідуального стилю. Людина обирає та удосконалює прийоми і способи виконання дій, найвірогідніші до її темпераменту. Безумовно, це тривалий процес і виробляється поступово. Сенс формування індивідуального стилю діяльності у свідомому творчому ставленні людини до праці.

Завважте: різні властивості темпераменту людини поєднуються закономірно; утворюють стійку структуру протягом усього життя. Але можуть змінюватися.

Цікавий коментар вчених знаходимо у літературних джерелах про те, що на ґрунті однакових властивостей вищої нервової системи діяльності можна сформувати істотно різні динамічні особливості особистості: у слабого типу нервової діяльності – силу дій, у неврівноваженого – врівноваженість, у інертного – жвавість і рухливість.

Пам'ятаймо: «Найважливіше, від чого залежить доля людства є людські якості...» (*Ауреліо Печчеї*).

3.5. ЗДІБНОСТІ. ЗАДАТКИ

Все, що розширює сферу людських здібностей... надзвичайно цінно...

Бен Джонсон

Найсуттєвішою рисою людини є здібності. Це – індивідуально-психологічні особливості, що виявляються у процесі діяльності; мають відмінності у динаміці опанування знаннями, навичками, уміннями.

Вони мають місце в кожній сфері діяльності. Сенс у тому, що за однакових умов люди опановують одну й ту ж справу різними темпами. Здібною вважається людина, яка швидко, успішно справляється зі справою; виявляє ініціативу, творчість.

Так, ще Платон стверджував, що здібності є природженими, і всі знання, що застосовує людина – спогади про перебування в ідеальному світі «абсолютних знань». Декарт дотримувався переконання про природжене походження здібностей.

За словами вчених, досліджуючи явище здібностей, варто враховувати істотні ознаки: здібності – слід розуміти як індивідуальні психологічні особливості, що відрізняють людей; здібностями – недоцільно називати всі індивідуальні особливості, а лише ті, що стосуються успішного виконання певної діяльності; не можна розглядати поняття здібності на підставі знань, умінь і навичок людини, що вже виробилися, не враховуючи певний генетичний момент. А ще на формування здібностей впливає чимало чинників. Зокрема: розумова і фізична активність, інтерес до діяльності, уява особистості тощо. Тож скільки сфер діяльності, стільки існує людських здібностей. Вони мають низку спільностей. Але кожна з них має специфіку. Тому здібності поділяються на загальні і спеціальні.

Загальні – виявляються у всіх сферах діяльності (навчання, праця, розумові здібності).

Спеціальні – простежуються у певних видах діяльності (література, музика, математика).

Розрізняються рівні розвитку здібностей: репродуктивний і творчий.

Репродуктивний – відображає високе вміння засвоювати знання і застосовувати діяльно; опановувати різними видами діяльності.

Творчий – вміння створювати нове, оригінальне. Формується на ґрунті репродуктивного (але таке визначення є умовним). Оскільки обидва рівні – взаємопов'язані: репродуктивна діяльність має елементи творчості, а творча діяльність не можлива без репродуктивної.

Про задатки. Це – природжені анатомо-психологічні особливості нервової системи, що є природною основою, для розвитку здібностей людини. А розвиток здібностей залежить від умов науково-технічного прогресу; світової і національної культури. Опановуючи ці досягнення, особистість формує здібності.

Отож, діяльність вимагає від людини знань і вмінь, що здійснюються на відповідних засадах суспільства. У результаті утворюється комплекс різних психічних властивостей, що забезпечують її успішне виконання. Але особливу роль відіграє здатність людини мислити. Оскільки мислення досить важлива властивість особистості, що ілюструється спектром глибини якості, послідовності, самостійності, гнучкості.

Сучасна психологія не заперечує фактор, щодо закладених природою особливостей людини, але вони можуть бути лише передумовою успішного виконання діяльності. Однак, якщо людина з найкращими задатками не займається певною діяльністю, здібності не розвинуться самі собою. Відтак, задатки – природжені можливості розвитку здібностей. На думку вчених, роль задатків у формуванні здібностей ще повністю недосліджено.

Оригінальним є твердження психологів про те, що між здібностями і задатками існує багатозначний зв'язок. На ґрунті одних і тих же задатків можуть розвиватися різні здібності. А які саме – залежатиме від умов життя, навчання та виховання.

Пам'ятаймо: «Велич людини складається зі здатності до дії та із правильного докладання зусиль до того, що належить зробити...» (Фредерик Дуглас).

3.6. ОБДАРОВАНІСТЬ. ТАЛАНТ. ГЕНІАЛЬНІСТЬ

*Хто розпочав, половину зробив.
Поступайте мудро – розпочинайте!..
Горацій*

Обдарованість – високий рівень розвитку загальних і спеціальних здібностей, що є передумовою творчих досягнень.

Вчені не схиляються до єдиної думки щодо обдарованості людини, оскільки це поняття досить багатоспектрове. Слово-термін обдарований – найчастіше зустрічається, коли йдеться про дітей, зокрема, підлітків. Тож обдарованим дітям властива підвищена пізнавальна активність, тобто, мимовільне бачення навколишнього світу, адже бачити і побачити – не одне й те.

У науковій сфері розрізняються декілька типів індивідуальної обдарованості. Приміром, раціонально-мисленнєвий – притаманний ученим, політологам, економістам; раціонально-образний – філософам, історикам, вчителям; емоційно-почуттєвий – літераторам, журналістам, режисерам; образно-художній – письменникам, художникам, дизайнерам. Отож-бо, специфіка обдарованості кожної особистості у спрямованості інтересів. А вже подальший розвиток здібностей виявляється у конкретній діяльності.

Талант – поєднання високорозвинених спеціальних здібностей, дає людині змогу успішно виконувати будь-яку діяльність, що вирізняється оригінальністю, новизною, досконалістю та має суспільне значення.

До речі, виокремлена здібність (ізольована) не може бути талантом, навіть, якщо вона являє неабиякий рівень розвитку.

Тож, щоб досягнути високої майстерності треба добре і багато працювати. Адже талант виявляється тільки у наполегливій творчій діяльності. Приміром, французький письменник Оноре де Бальзак, переписував свої праці дванадцять і більше разів. Український вчений Платон Севбо – визначна людина. Основою його талановитості – стала невтомна творча праця «любити працю – це дуже важливо...»; висока моральність «крім технічного прогресу – повинен бути моральний і духовний прогрес».

Геніальність – найвищий ступінь розвитку здібностей, що виявляється у творчій діяльності, результати якої мають істотне

значення. За словами британського письменника, публіциста, історика, філософа Томаса Карлейля: «Геніальність, передусім, здатність нести за все відповідальність...».

Генії – особистості, які залишають пам'ять в історії людства: представляють унікальні відкриття, твори; ілюструють велич думки, красу слова; демонструють шанобливе ставлення до надбань минулого; активною діяльністю сприяють розвитку суспільства.

Тарас Шевченко – геній українського народу; велет думки, слова і духу; Національний герой і символ України.

«Ну що б, здавалося, слова...

Слова та голос – більш нічого.

А серце б'ється – ожива,

Як їх почує!.. Знать, от Бога

І голос той, і ті слова

Ідуть між люди!..»

Альберт Ейнштейн – геніальний фізик-теоретик епохи. Легендарний вчений – автор теорії відносності. Виступав проти фашизму і війни, проти застосування ядерної зброї. Лауреат Нобелівської премії. «Наука є не що інше, як упорядковане мислення».

Піфагор – людина-легенда; давньогрецький філософ, математик, містик. Ще у стародавні часи його погляди викликали дискусії. І донині висуваються гіпотези, тлумачення діяльності стародавнього мудреця. «Знання не можуть замінити розум» .

Пам'ятаймо: «Робити те, що для інших нелегко – це талант; робити те, що таланту неможливо – це геній...» (*Анрі-Фредерик Аміель*).

ЗАПИТАННЯ: ЗМІЦНЮЙМО ЗНАННЯ

1. Що таке емоції? Як у психології класифікуються емоції? Що впливає на формування та виникнення емоцій?
2. Що таке почуття? Як вони вирізняються за спрямуванням?
3. Що означає поняття: воля особистості? Що означає воляова діяльність?
4. У результаті чого формується воля особистості?
5. Які функції сприяють регулюванню людиною своїх дій і вчинків?
6. Що таке вольові якості особистості?
7. Які найголовніші позитивні вольові якості особистості?
8. Що таке темперамент? Які типи темпераменту виділяються у психології? Яку роль у житті людини відіграє темперамент?
9. Чи залежать інтереси і моральні принципи особистості від темпераменту?
10. Чи змінюються властивості темпераменту, чи залишаються стійкими протягом життя людини?
11. Чи поділяєте думку давньогрецького мислителя Платона і французького філософа Рене Декарта щодо походження здібностей?
12. Що означає поняття: здібності? Що впливає на їх формування?
13. У чому специфіка здібностей?
14. Як поділяються здібності за специфікою? Як вирізняються рівні розвитку здібностей?
15. Що таке задатки? Яке бачення вчених щодо ролі задатків у формуванні здібностей?
16. Чи існує зв'язок між здібностями і задатками?
17. Що таке обдарованість? Які типи обдарованості виокремлюються у науковій сфері?
18. У чому специфіка обдарованості особистості?
19. Що таке талант? Як виявляється? Яке суспільне значення? Що таке геніальність? Назвіть геніальних людей України.
20. У чому сенс вислову: «Перо генія більше за самого генія...» (Христіан Йоганн Генріх Гейне)?

РОЗДІЛ 4

ОСОБИСТІТЬ: ПСИХІЧНИЙ РОЗВИТОК, СПРЯМОВАНІСТЬ, СУСПІЛЬНА СУТНІСТЬ

---

*Мудрість – найточніша із наук...
Аристотель*

- 4.1. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ.
- 4.2. ФАКТОРИ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ.
ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ
- 4.3. ОСОБИСТІТЬ: МІСЦЕ
У СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН
- 4.4. ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ
- 4.5. СПІЛКУВАННЯ: ПРОЦЕС ВЗАЄМОДІЇ
- 4.6. ЕТИКЕТ: СПІЛКУВАННЯ,
СУТНІСТЬ, НОРМИ, СФЕРА ДІЇ
- 4.7. ПСИХОЛОГІЧНА СПІЛЬНІСТЬ ЛЮДЕЙ
- 4.8. ПСИХОЛОГІЯ МІЖОСОБИСТІСНИХ
СТОСУНКІВ. ПРОЦЕС РОЗВИТКУ
ВЗАЄМИН – ВЗАЄМОРОЗУМІННЯ
- 4.9. ОСОБИСТІТЬ: САМОСВІДОМІСТЬ.
Я-КОНЦЕПЦІЯ. САМООЦІНКА
- 4.10. ОСОБИСТІТЬ: УСВІДОМЛЮВАНІ
І НЕУСВІДОМЛЮВАНІ МОТИВИ

4.1. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ.

*Людиною рухають, керують нею
афекти й ідеї...*

Роберт Музиль

Людина. Її вивчають як продукт біологічної еволюції і як елемент виробничих відносин. Вона охоплюється різними системами дійсності. Тож багатоспектровими є її зв'язки, відносини, якості. За твердженням вчених, будь-яка психічна якість, взаємодіючи з іншими якостями, у процесі ілюструє нові аспекти й можливості.

Психічний розвиток людини це певний процес. Розпочинається до народження дитини, розгортається і триває протягом всього життя. У результаті накопичуються кількісні та якісні перетворення психіки, що забезпечують формування і функціонування особистості.

Незалежно від того, що темпи і результати онтогенетичного становлення особистості різняться, однак процес психічного розвитку людини має низку типових особливостей. За літературними джерелами, найголовнішими є: суперечності як основа психічного розвитку, неперервність психічного розвитку, дискретність, незворотність, взаємозв'язок з іншими напрямками розвитку, взаємозв'язок кількісних і якісних змін психіки, планомірність та наступність психічного розвитку, перехід від нижчих психічних структур до вищих та ін.

Суперечності як основа психічного розвитку. В основі містяться внутрішні (між складовими психіки самої людини) і зовнішні (між людиною та соціумом) суперечності. Тут існує стійкий взаємозв'язок. Так, зовнішні – первинні, виникають за умов контакту людини із соціумом. Але вони трансформуються у внутрішні. Це активізує людину до дій, сприяє прогресу психіки.

Неперервність психічного розвитку. Особливість розпочинається ще до народження людини і стрімко розгортається після народження. Тож психічний розвиток триває постійно. Навіть, уночі відбувається обробка інформації, що мала місце вдень. Виняток – явище затримання психічного розвитку (відхилення).

Дискретність. Це розподіл онтогенезу людини на окремі вікові періоди зі специфікою психічного розвитку у кожному. Він – умовний.

Безперечно, психологи чітко окреслили межі вікових періодів, але психіка переходить від одного – до іншого поступово.

Незворотність. Прогресивні зміни, що сформувалися внаслідок психічного розвитку. Вони не зникають. Тому є надбанням особистості; впливають на психічне функціонування. До речі, регресивні тенденції спостерігаються, як окремі форми захисної поведінки людини.

Взаємозв'язок психічного з іншими напрямками розвитку – фізичним, соціальним, фізіологічним. Психіка людини розвивається на основі фізичних надбань (ще від віку немовляти). Підлітки розпочинають усвідомлювати себе дорослими (зв'язок фізіологічного і психічного розвитку). Окрім того, взаємозумовленість психічного та соціального розвитку простежується, починаючи зі школи, потім до навчального закладу. І вже новий статус створює суттєві зміни психіки людини.

Взаємозв'язок кількісних та якісних змін психіки. Психічний розвиток людини – процес, у якому кількісні накопичення психічних функцій зумовлюють якісні перетворення. Це забезпечує формування якісних психічних новоутворень.

Планомірність та наступність психічного розвитку. Планомірність – становлення особистості, що виявляється систематичними, психічними змінами. Вони – стійкі у часі, незалежні від варіативних факторів (настрій, зовнішність людини тощо). Наступність – має місце як взаємозв'язок попередніх та перспективних, майбутніх психічних змін у загальній динаміці становлення особистості; нашарування новоутворень психіки на попередні прогресивні вияви.

Перехід від нижчих психічних структур до вищих. Це нові структури психічної діяльності, що виникають шляхом диференціації наявних структур. Тобто, кожна нова психічна структура виникає на основі попередньої. Вона не просто виявляється, а утворюється із того, що вже має людина, і що вбирає із соціуму. Свідченням того, що генетично раніші структури не зникають, з появою пізніших, є реальність повернення до них.

Пам'ятаймо: «Нічого не буває випадкового, все має першопричину...» (*Зігмунд Фрейд*).

4.2. ФАКТОРИ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ. ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

*Основні надбання людської природи
– розум і міркування...*

Плутарх

На тлі загальних факторів психічного розвитку людини проявляються специфічні умови становлення особистості. Загальний фактор (соціальне середовище) проявляється шляхом конкретних умов соціалізації людини (вплив родини, психологічний мікроклімат у ній, виховання тощо).

За літературними джерелами, виокремлюються такі фактори психічного розвитку людини: біологічний, соціальний, активність особистості.

Біологічний фактор психічного розвитку людини формується і розпочинає діяти ще до її народження. Отже, є основою для розгортання психічного розвитку. Фактор ілюструє: спадковість, тобто якості передані від батьків генотипно; природжені ознаки – особливості внутріутробного розвитку дитини та процесу народження; результати дозрівання нервової системи – зростання та формування зв'язків.

Відтак, спадковість можна коментувати як здатність живих організмів відтворювати родові ознаки. Стосовно психіки спадковість має сприятливі ознаки (здатність до формування свідомості). Але трапляються і несприятливі (психічні розлади).

Ось бачення вчених щодо спадковості психічних хвороб та певних відхилень. Це можуть бути: шизофренія, алкоголізм, суїцидальні та злочинні нахили, маніакально-депресивний психоз, депресія тощо.

А значення спадковості у розвитку здібностей визначається у щоденному житті. Так, у наукових дослідженнях описується схожість властивостей дітей і батьків.

Результати досліджень свідчать, що схожість між батьками і дітьми досить велика, але не абсолютна. До того ж, дослідження ілюструють наявність схожості, як результат розвитку. Тут же чинниками виступають природно-суспільні фактори.

Природжені ознаки. Це – нейропсихічні особливості, сформовані у період пренатального розвитку людини (дородовий, утробний розвиток,

під час якого відбувається розгортання успадкованого дитиною потенціалу) та впродовж її народження. Між спадковістю та природженими ознаками існує не простий зв'язок (спадковість не тотожна вродженим задаткам, а є основою для їх формування).

Соціальний фактор психічного розвитку – являє сукупність зовнішніх суспільних умов, з якими людина взаємодіє у процесі становлення особистості. Тож соціальне середовище людини не лише розширює територіальні межі, а й наповнюється змістом.

Сфера соціального середовища поділяється на: мікросоціум (родина, педагоги, друзі) та макросоціум (суспільні та економічні особливості, менталітет, цінності, регіон). Мікросоціум – це найсильніший вплив на формування особистості. Родина і навчальний заклад мають організований вплив на формування особистості, однолітки та засоби масової інформації – стихійний.

Тож, вплив соціального середовища на психічний розвиток забезпечує соціалізацію (процес засвоєння соціального досвіду людиною, що забезпечує її інтеграцію у суспільство).

Процес формування специфічних, неповторних ознак та властивостей особистості, що визначають її індивідуальність – називається індивідуалізацією. У силу дорослішання людини і механізм засвоєння соціального досвіду – змінюється. На думку вчених, це зумовлює становлення певних стадій особистості: адаптація, індивідуалізація, інтеграція. Важливим є взаємозв'язок біологічного і соціального факторів у психічному розвитку людини. З погляду на дію біологічного (як основи для психічного розвитку людини) соціальне середовище є джерелом, що насичує змістом процес становлення особистості. Ось тут людина – не пасивний представник, а досить активний суб'єкт взаємодії із соціумом.

Пам'ятаймо: «Тільки особистість може впливати на розвиток і становлення особистості...» (*Костянтин Ушинський*).

4.3. ОСОБИСТІТЬ: МІСЦЕ У СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Шляхетна людина має виходити із почуття справедливості...

Конфуцій

Психологія особистості людини – визначає її рівень у сфері соціальних відносин, є мірилом культури. Людина розвивається, формується як особистість, завдяки взаємодії з навколишнім середовищем, що відбувається у формі діяльності і спілкування. Особистість – учасник реально існуючого суспільного буття.

Відтак, психічні процеси, стани, властивості, що взаємопов'язані та залежні – є об'єктом вивчення особистості. Ствердно, залежні – це її потреби, що мають власне і суспільне спрямування. У процесі реалізації потреб, змінюються вимоги і зростає їх кількість.

Потреба – стан живого організму, що виражає залежність від об'єктивних умов існування та розвитку, спонукає до активності відносно цих умов. За походженням потреби вирізняються: природні і культурні. Перші – визначають життєву необхідність і вважаються матеріальними; другі – демонструють залежність діяльності людини від елементів культури. Культурні потреби теж змінюються з розвитком суспільства. Потреби бувають матеріальні й духовні. У перших – виявляється залежність людини від матеріальної культури (побутові речі, приналежності одягу); у других – домінативність елементів суспільної свідомості.

Діяльність – зовнішній і внутрішній стан людини, що регулюється усвідомленою метою. А мета – конкретний бажаний результат, який визначається у процесі планування й регулювання за допомогою дій, орієнтованих на його досягнення. Здійснення мети, передусім, потребує спілкування. Відтак, на стадії виникнення контакту велике значення має зовнішня привабливість людини, що забезпечує комунікативний потенціал. Людина має виявити позитивні психологічні властивості: розум, чуйність, толерантність; ділові, інтелектуальні якості.

Наступний етап – інформаційне спілкування. Це два напрямки психологічної дії осіб: сприйняття і розуміння змісту повідомлюваного; сприйняття і розуміння особистості.

Процес спілкування за певних обставин, виявляється можливим впливом людей – одного на іншого. Тут рівень особистості залежить від її місця у системі суспільних і групових відносин; методів, якими вона володіє в організаційній структурі спільної діяльності.

Так, щоб досягти мети у спілкуванні, треба знати, що саме тут найглибше виявляються особисті якості людини. Це – здатність до діалогу, взаєморозуміння. Мають місце тонкощі спілкування. Зокрема, усталені правила комунікативного етикету: порядок звертання і представлення; способи іменування (ім'я, по батькові, прізвище, посада, звання). А також узгодження комунікативної взаємодії.

Спілкуючись з людьми, слід зважити на їх внутрішній світ, психіку. Примітними є типи темпераменту: холерик, сангвінік, флегматик, меланхолік. Отож потрібно враховувати що, кожна людина – індивідуальна; їй притаманні будь-які закономірності. «Відчуйте, передусім, у собі ті пристрасті, які сподівається викликати в інших...» (Горацій).

Важливим для співрозмовників є вислухати один одного, уважно сприйняти сказане. Ось тут виявляються властивості співрозмовників: доброзичливість, повага; вміння підтримувати розмову; надавати психологічну підтримку словом і жестом; налаштовувати обличчя відповідно до мовлення. «Заговори, щоб я тебе побачив...» – ось бачення визначного давньогрецького мислителя Сократа. Він вважає, головним є: не принизити співрозмовника, а довести, що власні думки слід співвідносити з істиною єдиною для всіх.

Значущим компонентом особистості є соціальний статус. І добре, якщо тут має місце вербалізація: здатність формувати свої думки, почуття, стани за допомогою слів, конкретних понять, окреслювати їх відтінки, використовувати оціночні можливості.

Пам'ятаймо: «Розумна людина завжди знайде мову з іншою розумною людиною ...» (*Аристотель*).

4.4. ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

*Ви прекрасна людина і попереду у Вас
необмежене майбутнє...*

Брайан Трейсі

Особистість бездіяльна – неможлива, оскільки вона має потреби, котрі належить задовольняти. Тож людина вступає до активної взаємодії із навколишнім середовищем, яка відбувається у формі діяльності. У результаті вона досягає свідомо поставленої мети, що виникла унаслідок появи потреби.

Основною ознакою діяльності є предметність. Відтак, діяльність конкретної людини пов'язана з діяльністю оточуючих людей, суспільством, суспільними відносинами. Діяльність (у системі соціальних очікувань), орієнтовна на те, як її сприймає суспільство. Тому будь-яка цілеспрямована діяльність за своєю природою абсолютно соціальна. Завдяки цьому, людина реалізує себе як особистість, зокрема, проявляються психічні властивості, формуються особливості.

За літературними джерелами, людина як активний суб'єкт діяльності, долучається до суспільних, міжособистісних відносин і займає певну позицію стосовно інших людей, суспільства, соціальних цінностей. Тут діяльність набуває нового специфічного аспекту, що стає поведінкою.

Поведінка – зовнішній прояв діяльності, дій людини, процес взаємодії з навколишнім середовищем, опосередкований його зовнішньою (руховою) і внутрішньою (психічною) активністю.

У поведінці особи виявляється ставлення до моральних, правових норм, традицій, що існують у суспільстві. За поведінкою визначають особистісні особливості людини.

Отже, своєрідною одиницею поведінки людини є вчинок. З погляду вчених, не кожна дія людини є вчинком, а лише та, значимість якої має свідоме ставлення людини до інших людей, до норм суспільної моралі.

Дія – відносно закінчений елемент діяльності, спрямований на виконання якої-небудь однієї справи, досягнення конкретної (власної) мети. Залежно від того, як особа керує своїми діями та контролює їх, вирізняються види: інстинктивні, рефлекторні, імпульсивні, вольові.

Інстинктивні – ілюструються органічними імпульсами і свідомо не контролюються. Зазвичай, такі дії спостерігаються у ранньому дитячому віці.

Рефлекторні (дії-реакції) – здійснюються рефлекторно і не піддаються свідомій регуляції. Приміром, мимовільне відсмикування руки від гарячого предмета.

Імпульсивні – спостерігається в осіб, які перебувають у стані ефектного переживання. Тут виявляються емоції, що виступають сильними подразниками. Тому їх ще називають імпульсивно-афективними діями.

Вольові – усвідомлені й цілеспрямовані, регулюються суб'єктом. Їх вчиненню передують: вибір мети, процеси мотивації, прийняття рішення, а також передбачаються наслідки. Суб'єкт може коригувати свою поведінку.

Окрім того, інші аспекти діяльності, мотиви, способи дії – можуть усвідомлюватися, не усвідомлюватися або частково усвідомлюватися. Тож, якщо мета не усвідомлюється, то й діяльності немає. Виявляється лише імпульсивна поведінка. Якщо ж свідомість не пов'язана з діяльністю, то й сенс її не було б виправдано. Отож-бо, свідомість не функціонує поза діяльністю людини, а певним чином впливає на неї.

Пам'ятаймо: «Корисніша поміркованість...» (Квінтіліан).

4.5. СПІЛКУВАННЯ: ПРОЦЕС ВЗАЄМОДІЇ

*Вживайте якомога більше слів, які
підкреслюють шанобливе ставлення до людей...
Іржі Томан*

Спілкування – процес передавання і сприймання повідомлень; взаємодії між людьми, що охоплює обмін інформацією пізнавального чи емоційно-оцінного значення.

Спілкуючись, люди створюють умови співпраці; досягають взаєморозуміння; підкреслюють сутність буття; орієнтують на внутрішнє переконання; формують своє світобачення. Як зазначається у літературних джерелах, спілкування людей за різних обставин, залежно

від засобів впливу на їх поведінку та психіку, сприяє виділенню комунікативних функцій.

Інформаційно-комунікативна функція спілкування являє формування передавання та прийняття інформації. Етап передавання і прийняття інформації спілкування спрямовано на оцінювання досягнутих результатів. Ефективність вирізняється на рівні передавання і сприйняття повідомлення, враховуючи його новизну і активність; а також прагнення осіб до порозуміння.

Регулятивно-комунікативна функція спілкування спрямована на регулювання поведінки людей. Означає: людина має можливість регулювати не лише свою поведінку, а й інших. У результаті формуються властиві спільній діяльності особливості; узгоджуються дії; стимулюється їх виконання. Ефективність реалізації цієї функції – рівень задоволеності спільною діяльністю і спілкуванням. До речі, тут може мати місце навіювання, наслідування, переконання.

Афектно-комунікативна функція спілкування ілюструє емоційний стан людини. Тож потреба людини у змінах свого стану виявляється у бажанні спілкування. Завдяки цьому у людини може змінюватися настрій; підсилюватися або знижуватися рівень психологічного напруження. Специфічна особливість функції – наявність групового емоційного стану.

За дослідженням вчених, спілкування – структурно складне. У структурі спілкування вирізняють рівні: макро-, мезо-, мікро-.

Макрорівень – вивчення розвитку спілкування протягом життя людини; виявлення основної професійної зайнятості; дослідження оточення осіб, з якими людина спілкується. Рівень вважається найважливішим у виявленні особистості.

Мезорівень – спілкування щодо певної тематики з часовим обмеженням. Його наслідок досить своєрідний за формою.

Мікрорівень – охоплює окремі спектри спілкування, що складаються у певний період життя людини. Це може бути: запитання, відповідь, потискування руки, міміка.

За твердженням вчених, виявлено специфічні психологічні труднощі спілкування. Вони пов'язані з різною соціальною і етнічною належністю; виникають між формальними і неформальними членами груп. Також трапляються в окремих професійних сферах. Приміром: під час бесіди слідчого і потерпілого; при опитуванні свідків; між учасниками судового процесу.

Відтак, нагальним є питання усунення психологічних труднощів у спілкуванні; підвищення пізнавальної складності особистості; її індивідуальних особливостей; мотиву вчинків, з урахуванням невербальної поведінки. З цією метою рекомендовано форми соціально-психологічних тренінгів; корекційну роботу щодо вікової категорії, соціального статусу особи; індивідуальні консультування.

Прикметні навчальні посібники, що розкривають процес спілкування, сутність психологічних відносин, спрямовують на усвідомлення об'єктивності, забезпечення позитивізму у діяльності. Це: Руслан Кацавець. Психологія у професійному спілкуванні. Київ, Алерта, 2025. Руслан Кацавець. Мова у професійному спілкуванні. Київ, Алерта, 2025.

Пам'ятаймо: «Слово має бути правильним, дія – рішучою...»
(Конфуцій).

4.6. ЕТИКЕТ: СПІЛКУВАННЯ, ВИНИКНЕННЯ, СУТНІСТЬ, НОРМИ, СФЕРА ДІЇ

*Суспільство живе визнаними істинами...
Оноре де Бальзак*

Норми етикету моральнозначимі. Опанування ними – це готовність сприймати суспільство, в якому вони прийняті і в якому людина живе. Етикет має свою історію.

Китай. VI століття до нашої ери. Великий філософ-ідеаліст Конфуцій, досліджуючи сутність людини, передусім, її розумовий і моральний потенціал, особливого значення надавав етикету. Він розробив концепцію людини, яка має виявляти людяність, гуманність, повагу до старших, бути справедливою, істинною. Найголовнішим поняттям у вченні Конфуція є моральний закон – джерело, що ілюструє прикінцеву мету морального самоудосконалення. «Чого не бажаєш собі, того не роби іншим» – ось призначення мети.

З погляду Конфуція, етикет – це норма співіснування. Важливе місце посідає спеціальний регламент, що втілює вищий етичний закон. Його сфера дії досить широка і охоплює суспільне життя людини:

родина – держава. Однак, норми цього соціального регламенту діють по-різному, залежно від умов застосування та статусу людей.

Так, Конфуцій приділяв значну увагу вихованню і навчанню людей, закликав опановувати норми етикету. Така програма була значимою. У ній вирізнялось мистецтво, зокрема, поезія, музика. Завдяки цьому досягалася досконалість, гармонія краси і добра, злиття людини із суспільством. Тож без мистецтва не можливо засвоїти етикет, норми і правила соціального регламенту.

Прикметною є древньокитайська філософська школа учених книжників, заснована Конфуцієм. В основі – передбачення, що лад у суспільстві може зберегтися при належному дотриманні етикету, звичаїв, обрядів, порядку в родині і суспільстві.

Японія. Країна «висхідного сонця». Японська культура норм поведінки завжди викликала інтерес. Зазвичай, виділявся етикет. Це – обов'язок, традиція виконання і подяка. Передусім, етикет проявляється у відповідному статусному спілкуванні (вищепоставленого із нижчепоставленим), в контактах між рівними, спілкуванні між сусідами тощо. Вважається, хто відступає від норм етикету «втрачає обличчя». Також при спілкуванні важливою є культура жестів. Приміром, у процесі спілкування часто кивають головою, що відповідає тонкошам певного етикету. Схвальним є помірність, стриманість рухів. Поспішність – неодобрюється.

У розмові японці не намагаються панівного становища чи самостверджуватись. Як правило, роблять короткі помітки і не виголошують низку тирад (довгих фраз, багатослівних реплік у діалозі). Завважте, японцям властиве почуття відповідальності за свої слова. Вони говорять обережно без «вільних» висловлювань. Властивим для них є уміння цінувати доброзичливий тон спілкування. Корисним є побудова фрази, що може змінити сенс сказаного одним завершальним словом. Ось як вважає японський лінгвіст Івабути: «У нас закладена звичка оберігатися чітких форм висловлювання». Окрім того, японський мовленнєвий етикет вимагає, щоб мовець чітко зазначав свій соціальний статус при спілкуванні, тобто, має він становище підлеглого чи вищепоставленого.

Примітна особливість японців – уважно слухати співбесідника. Притаманність – обмірковувати відповідь на запитання. Властивість – уміння вести полеміку. Отож не вважається гідністю «наступальна» манера спілкування, тобто, говорити без упину – не одобрюється. Так, стриманість – норма японського етикету. Доцільно знати, за японським

етикетом, відмовити намагаються у легкій формі, не ображаючи почуття того, хто звернувся з проханням. Тут вживаються певні мовні звороти, що не відштовхують співбесідника, а залишають надію на продовження контакту. Така манера є зовнішнім проявленням національних ознак – ввічливості. «Немає у світі другої такої мови, що мала б таку величезну кількість правил і зворотів ввічливого мовлення, як японська...» (Артур Невілл Чемберлен). «Ввічливі звороти мовлення і соціальні вираження поваги... можна знайти майже у всіх мовах світу, однак, японська мова в цьому відношенні є на першому місці», – зазначає японський професор Рімпей Маруяма. Відтак, ввічливості у Японії вчать завжди. Оскільки ввічливість є вимогою службового етикету, правилами поведінки.

Україна. Виникнення українського етикету бере початок з далекої давнини. Особливості українського етикету, моральні норми, побут, історію України відображено у працях українського письменника, педагога Стефана Зизанія; письменника-полеміста, українського релігійного і літературного діяча раннього часу Івана Вишенського; вченого-богослова, філософа, історика Інокентія Гізеля.

Становлення і розвиток етикету пов'язується з відкриттям першого вищого навчального закладу – Києво-Могилянської колегії (згодом перетворено в академію). Засновник – Петро Могила. Викладачі – знамениті вчені. Серед них Феофан Прокопович, український богослов, професор риторики, письменник, поет, оратор, філософ, публіцист, математик. Також велике значення у формуванні українського етикету мали соціальні й педагогічні бачення Григорія Сковороди. Великий український філософ читав курс поетики у Переяславській семінарії, пізніше – гуманітарні дисципліни у Харківському колегіумі. Тоді ж Григорій Сковорода склав і прочитав знаменитий курс християнського етикету.

Завважте, етикет вбирає кращі моральні принципи, норми, звичаї, традиції поведінки і культури інших народів. Приміром, із Древнього Китаю і Японії дійшли до нас прояви поваги до старших. Древній Рим ілюструє звичаї прийому гостей, а Скандинавія – правила, що надають почесне місце за столом найшановнішому гостю. Так, правила, звичаї передаються від покоління до покоління, а культура спілкування людей має як внутрішню сторону – моральну, психологічну, естетичну, так і зовнішню – етикет.

Пам'ятаймо: «Ми захоплюємося древнім, але живемо сучасним...» (Овідій).

4.7. ПСИХОЛОГІЧНА СПІЛЬНІСТЬ ЛЮДЕЙ

Людина стає людиною тільки серед людей...

Йоганнес-Роберт Бехер

Група – об'єднання людей, створене на основі певних спільних ознак, що виявляються у сумісній діяльності, а також у спілкуванні.

За дослідженням вчених, у психології існує різне бачення щодо класифікації груп. Приміром, відповідно до кількості людей виділяються: великі суспільні групи (макрогрупи) і малі (мікрогрупи). Мала група – невелика кількість контактуючих осіб, яких об'єднує спільна діяльність та інтереси. Тут є авторитетний лідер (якщо група неофіційна) або авторитетний керівник (якщо група офіційна). Як правило, навколо керівника об'єднуються члени групи (їх може бути декілька десятків).

Малі групи поділяють на формальні і неформальні. Неформальна група (неофіційна) – не має юридично фіксованого статусу. Це добровільне об'єднання на засадах інтересу, дружби або прагматичної користі. Інтереси можуть бути професійного і не професійного спрямування. Щодо лідерів малої групи. Якщо у ній з'являється інший лідер і частина учасників підтримує, то мала група може розпадатися на дві й більше. Тоді нові групи мають свої взаємовідносини і можуть незалежно функціонувати.

У наукових джерелах вчені коментують три види груп, залежно від рівня згуртованості, що склалися у результаті міжособистісних взаємин та особливостей функціонування. Це: дифузійна (конгломерат), асоціація (кооперація); колектив (група найвищого рівня згуртованості).

Отже, дифузійна – мало згуртована; має випадковий склад людей; існує не тривалий час. Члени групи не мають спільної мети, а лише однакові інтереси. Тож схожості у глибинній мотиваційній діяльності не відчувається.

А ось асоціація – згуртована група; вирізняється постійним складом осіб; тривалістю існування. Особливістю групи є спільна мета. Але мотивація із основного виду діяльності не завжди збігається у членів асоціації. Розбіжності у глибинній особистісній мотивації не сприяють досягненню мети. Причиною можуть бути відмінності емоційної стимуляції в основному виді діяльності.

Колектив. Тут спостерігаються такі ж ознаки, як і в асоціації. Рівень згуртованості – найвищий; результат досягається перевагою збігу мотивації членів групи з основного виду діяльності. У цьому сутність, бо, трапляється, і в найзгуртованіших групах мотивація іноді не збігається.

Отож-бо, досить складні суспільні питання більш здатні реалізовувати групи найвищого рівня згуртованості, із соціально-схвалювальним ціннісним спрямуванням.

Так, психологічна атмосфера – синонімічне (узвичасне) значення поняття: психологічний клімат. Це стан міжособистісних відносин, що виявляються формою сукупності психологічних умов, котрі сприяють (або навпаки) спільній діяльності, а також розвитку особистості у групі. Важливими чинниками соціального психологічного клімату є: вільна власна думка щодо обговорення питань, які стосуються колективу; відсутність тиску зі сторони керівництва; визнання права за керівним складом приймати важливі рішення для групи; повна інформованість колективу про стан справ і завдання; щира й ділова атмосфера; довіра і вимогливість; розумне сприйняття критичних зауважень тощо. Доцільно зазначити, що соціальна, морально-психологічна атмосфера колективу залежить від стилю керування; взаєморозуміння; спільної діяльності членів колективу; рівня їх розвитку; міри емоційної підтримки за обставин, що викликають стан стресу, страху, депресії.

Оцінюючи групову поведінку людей, слід звертати увагу на зміст функціональних обов'язків осіб у процесі спільної діяльності; властивості міжособистісних, рольових відносин та позицій у динаміці існування. Адже це формує соціально-психологічне явище, що називається психологічною спільністю людей.

Прикметно, у силу групової психології, знижується сутність особистісних мотивів: озлобленість, заздрість, помста. Особистісне сприйняття групових норм створює добровільне підпорядкування суб'єкта груповим вимогам. Однією з особливостей групової мотивації вважається групове бачення взаємної відповідальності.

Пам'ятаймо: «Тільки такі зміни, що відповідають людським інтересам і є у межах їхньої придатності до адаптації, мають право на існування і повинні заохочуватися...» (*Ауреліо Печчеї*).

4.8. ПСИХОЛОГІЯ МІЖСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ. ПРОЦЕС РОЗВИТКУ ВЗАЄМИН – ВЗАЄМОРОЗУМІННЯ

*Точність думки обумовлює точність
висловлювання...*

Густав Флобер

Людина реалізує свою суспільну сутність шляхом належності до певних спільнот. Саме там формуються і розвиваються міжособистісні стосунки. Структура їх залежить від різних чинників, зокрема, які обов'язки покладає людина, як розуміє права. Особливості стосунків зумовлюються спільною діяльністю. Міжособистісні стосунки – взаємозв'язки між окремими людьми (групами), що виявляються у взаємному впливові у процесі спільної діяльності та спілкування. Так, стосунки між людьми можуть бути кон'юнктивні (об'єднувальні) або диз'юнктивні (роз'єднувальні). Вони включають низку настанов, професійних орієнтацій, результативних очікувань; а також суб'єктивно оцінюються. У процесі взаємодії утворюється система стосунків, що ілюструє соціально-психологічну, духовну атмосферу.

Відтак, міжособистісні стосунки започатковуються у суспільних відносинах. Багатоаспектний процес встановлення контактів між людьми виробляється потребами суспільної діяльності. Передусім, обмін інформацією; сприймання, розуміння, мета. А взаємодія, як процес безпосереднього чи посереднього (непрямого) впливу суб'єктів (об'єктів) один на іншого, породжує взаємозумовленість і взаємозв'язок. Трапляється, у процесі взаємодії між людьми виникають розбіжності. Це вказує на пошук способів їх вирішення. Безперечно, це поштовх до саморозвитку, самовдосконалення; переосмислення поглядів між окремими групами людей. Бачення є основою для формування та утримання соціально-психологічної атмосфери у різних професійних сферах та об'єднаннях за інтересами. Позитивізм у процесі розвитку взаємин між людьми прогнозує неодмінне взаєморозуміння. Це означає: упорядкування відносин між окремими людьми, соціальними групами, що налаштовує обмін думками, цінностями; вивчення досвіду, при якому враховується позиція сторін. Взаєморозуміння – досить важливий чинник успішності соціально-психологічного спрямування. Ґрунтується на спільності інтересів, поглядів, мети. У результаті, людина

самовиражається, самостверджується; виявляє індивідуальні властивості; реалізує ряд соціальних функцій. В основі стосунків – ставлення особистості до оточуючих; виявлення поведінки, культури, рівня освіченості. «Подібно тому, як визначаємо свої вчинки, так і вчинки визначають нас...» (Джордж Еліос). Значущим компонентом розвитку взаємовідносин є робота психологів (соціально-психологічні тренінги, що будуються на кращих матеріалах сучасних авторів). Сутність: підвищення комунікативної компетенції, оволодіння навичками і прийомами міжособистісного спілкування.

За літературними джерелами, у міжособистісних стосунках, передусім, виокремлюються основні компоненти поведінки людей: когнітивний, емоційний.

Когнітивний компонент особистості людини, яка спілкується із іншими суб'єктами, включає психічні процеси (сприймання, пам'ять, мислення). Емоційний компонент охоплює все, що зафіксовано нарівні фізіологічних реакцій і суб'єктивних ставлень (внутрішньо особистісна, міжособистісна емоційна чутливість, партнерство; праця).

Отже, міжособистісні стосунки – являють сукупність об'єктивних зв'язків і взаємодій між особами, які належать до певних груп. Вони вирізняються емоційною забарвленістю, сталістю, неповторністю. Міжособистісні стосунки можуть бути ділові та особистісні.

Пам'ятаймо: «Людина народжена для справи...» (*Ернест Гемінгвей*).

4.9. ОСОБИСТІТЬ: САМОСВІДОМІСТЬ. Я-КОНЦЕПЦІЯ. САМООЦІНКА

*Людина варта настільки, наскільки
дає собі самооцінку...*

Франсуа Рабле

Особистість – системна соціальна якість, яку людина набуває у процесі діяльності і спілкування. Так, все розпочинається зі спілкування. Тож, важливим компонентом є стиль спілкування. Це: індивідуально стабільна форма комунікативної поведінки людини, що виявляється за будь-яких умов взаємодії – у ділових, особистісних стосунках; стилі керівництва і виховання дітей, способах прийняття рішень, вирішення ситуативних питань, прийомах психологічного впливу на людей. «З розумовим запасом людини і її здатністю необхідно рахуватися...».

Самосвідомість – усвідомлене ставлення людини до своїх потреб, здібностей, думок, мотивів поведінки. Об'єкт самосвідомості – сама особистість. Наслідок самосвідомості – створення Я-концепції.

Я-концепція – динамічна система уявлень людини про себе, на основі якої вона вибудовує взаємовідносини з іншими. У результаті щоденної діяльності та взаємодії в особистості з'являється безліч Я-образів. І кожен переважає за певних обставин. Але ж головним компонентом Я-концепції є самооцінка. Означає: оцінка власної особистості, тобто, можливостей і місця серед інших людей. Самооцінка. Кожен період розвитку особистості визначається різним видом самооцінки. І кожна вікова стадія вирізняється домінуючою з усіх видів. Приміром, прогностичну спрямованість виокремлює самооцінка особистості у молодому віці; у зрілому – переважно відображає актуальні прояви людини, виконуючи функції регулюючого і корегуючого напрямку. Зазвичай, у зрілому дорослому віці людина підсумовує зроблене у професійному й особистому житті, виділяє моменти, де здобуто найзначніше для самоактуалізації. Тут людина не тільки підсумовує досягнуте чи недосягнуте, а й коментує наслідки. Здійснюється ретроспективою розвитку й актуалізації конкретних Я-образів особистості.

Так, у силу реальності самооцінка може бути адекватна і неадекватна. Доцільно знати, що неадекватна самооцінка має завищений

і занижений аспект. Завищений – суперечить оточуючим; викликає зневагу, озлобленість, агресію; веде до знищення стосунків. А досить низький – розвиває комплекс неповноцінності. У людини з'являється почуття невпевненості, тривоги. Тож, аби бути повноцінною особистістю, людина може вдаватися до психологічного захисту. Це – регулятивна система, яку особистість використовує для усунення психологічного дискомфорту, переживань, що загрожують Я-образу, і зберігає його на бажаному і можливому за певних обставин рівні.

Як стверджують вчені, захисна реакція починає діяти, коли особистість у силу умов не може досягти мети. Зокрема, це виявляється формою заперечення, тобто: намагання людини не сприймати повідомлення, яке її бентежить і може викликати внутрішнє непорозуміння. Мудро сказав визначний мислитель, філософ Сократ: «Бути нижче самого себе – невігластво, а бути вище самого себе – не що інше, як мудрість...».

А буває й так, що людина чинить неусвідомлене перенесення на інших осіб власні бажання і переживання, які не хоче визнавати через соціальну неприйнятність. Може бути перекладання провини на іншу особу, ображення, мотивуючи, що вона її спровокувала. У науковому полі таке явище називається – проєкція (викидання).

Розглядаючи психологію як науку про людину, слід вирізняти особливості психологічних знань. Передусім, знання про явища, властиві кожній людині. Наступне – психологічні знання, що виділяються розбіжністю життєвого і наукового змісту. Зрештою, важливість знань як формування світогляду, самопізнання і самовиховання. Відтак, психологія – підґрунтя для пізнання і утвердження себе, як особистості; виявлення власних можливостей; розуміння інших людей.

Пам'ятаймо: «Єдина людина, з якою повинні порівнювати себе – це Ви у минулому, і людина, краще якої повинні бути – це та, хто Ви є зараз...» (Зігмунд Фрейд).

4.10. ОСОБИСТІСТЬ: УСВІДОМЛЮВАНІ І НЕУСВІДОМЛЮВАНІ МОТИВИ

*Вільна, усвідомлена активність
є визначальною рисою людини...*

Альфред Адлер

Діяльність особистості зумовлюється певними мотивами, що є усвідомлюваними та неусвідомлюваними, і можуть відігравати домінуючу відповідну роль. Відтак, система домінуючих мотивів поведінки і діяльності виокремлює спрямованість особистості. Це: особистісна, колективістська, ділова. Перша – орієнтована на забезпечення особистого статусу. Друга – ілюструє перевагу мотивів, спрямованих на забезпечення успіхів у суспільній праці. Третя – показує переважання мотивів, породжених діяльністю (бажання опанувати відповідним видом діяльності, вияв інтересу до праці тощо).

Усвідомлювані мотиви. У них усвідомлюється причина, що і є підґрунтям вибору дій та вчинків особистості. До усвідомлюваних мотивів належать: інтереси, переконання, прагнення.

Інтерес – емоційний вияв пізнавальних потреб людини, що реалізується у її спрямованості на певний об'єкт, прагненні глибше й повніше його пізнати. Інтереси активізують особистість і розвиваються упродовж життя. Вони багатоаспектні. Розрізняються за: змістом (навчальні, наукові, читацькі, громадські, трудові та інші); метою (вони поділяються на: безпосередні – інтерес до змісту певної діяльності, викликаний емоційним уподобанням; посередній (не прямий) – з'являється до результату діяльності об'єкта, але не завжди його цікавить); широтою (широкі – різногалузеві, вузькі – концентруються в одній галузі); стійкістю (стійкі – вирізняються тривалістю збереження інтенсивної зосередженості на об'єкті або сфері діяльності; нестійкі – вирізняються короткою зосередженістю).

Переконання – система мотивів, що спонукають особистість діяти відповідно до своїх поглядів, принципів, світогляду. Це – знання, якими людина керується, оскільки впевнена в них.

Прагнення – усвідомлюваний мотив, у якому виявлена потреба, що може бути задоволена за допомогою вольових зусиль. Прагненнями є мрії, пристрасті, ідеали. Щодо змісту – вони можуть бути високими і низькими. Тож по-різному бачаться у житті і діяльності особистості.

Неусвідомлювані мотиви. Вони виділяються різноспектровими спонуканнями. У них не усвідомлюється причина вибору, дії, вчинку. І людина не може обґрунтувати свої діяння. До неусвідомлюваних мотивів відносяться: потяг і установка. Потяг – неусвідомлюване, нецілеспрямоване спонукання, що виражається у чуттєвому переживанні потреби і не викликає активних дій. Скажімо, людина щось хоче робити, але спочатку не усвідомлює того, що саме їй хочеться робити. Установка – неусвідомлювана готовність особистості до діяльності, за допомогою якої може бути задоволена потреба. Тож установки бувають позитивні і негативні.

Пам'ятаймо: «У житті слід ставити перед собою дві мети. Перша – здійснення того, до чого прагнули; друга – уміння радіти досягнутому. Наймудріші представники людства здатні досягти другої мети...»
(Логан Пірсалл Сміт).

ЗАПИТАННЯ: ЗМІЦНЮЙМО ЗНАННЯ

1. Коли розпочинається психічний розвиток людини?
2. Які типові особливості психічного розвитку людини?
3. Які специфічні умови становлення особистості?
4. Що таке біологічний фактор психічного розвитку людини?
Як формується і коли розпочинає діяти?
5. Яке бачення вчених щодо питання спадковості особистості?
Які сприятливі ознаки стосовно психіки має спадковість?
6. Що таке природжені ознаки особистості? Чи існує зв'язок між спадковістю і природженими ознаками?
7. Що таке соціальний фактор психічного розвитку?
8. Який вплив на формування особистості має мікросоціум і який – макросоціум?
9. Яке значення має вплив соціального середовища на психічний розвиток людини?
10. Яка роль взаємозв'язку біологічного і соціального факторів у психічному розвитку людини?
11. У чому особливість діяльності людини?
Що є основною ознакою діяльності людини?
12. У чому сутність дії як елемента діяльності?
Яке його спрямування?
13. Яка комунікативна функція спілкування на поведінку людей?
У чому ефективність реалізації цієї функції?
14. У чому сутність психологічної спільності людей?
15. Від чого залежить структура міжособистісних стосунків?
Які їх особливості?
16. Які основні компоненти поведінки людей вирізняються у міжособистісних стосунках?
17. Що означає: Я- концепція?
Що є головним компонентом Я-концепції?
18. Що таке усвідомлювані мотиви? Як виявляються?
19. Що таке неусвідомлювані мотиви? Які спонукання їм властиві?
20. У чому сенс вислову: «Людина, осяяна справжньою наукою... не перестане ніколи вчитися...» (Феофан Прокопович)?

РОЗДІЛ 5

ДІЇ ОСІБ ІЗ ПСИХІЧНИМИ АНОМАЛІЯМИ.

РОЛЬ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ

Кожна людина... людина...

Жуль Верн

- 5.1. ПСИХІЧНІ АНОМАЛІЇ ОСОБИСТОСТІ
- 5.2. ФОРМИ ПСИХОПАТИЧНИХ РОЗЛАДІВ.
ПОВЕДІНКА ОСІБ ІЗ ПСИХОПАТИЧНИМИ
ВІДХИЛЕННЯМИ
- 5.3. АДИКТИВНА ПОВЕДІНКА: БАЧЕННЯ ВЧЕНИХ
- 5.4. АДИКТИВНА ПОВЕДІНКА:
ОЗНАКИ, ФАКТОРИ РОЗВИТКУ
- 5.5. ОСОБИСТІСТЬ: НЕБАЖАНІ УЯВЛЕННЯ
І ЗАХИСНІ ДІЇ
- 5.6. ПРОТИПРАВНА ПОВЕДІНКА ЛЮДИНИ:
СПЕЦИФІЧНІ ФОРМИ
- 5.7. ЯКЩО У ПРАВОПОРУШНИКА ВАДА ВОЛІ
І НИЦЕ МИСЛЕННЯ
- 5.8. ВЛАСТИВІСТЬ І СТАН ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦЯ

5.1. ПСИХІЧНІ АНОМАЛІЇ ОСОБИСТОСТІ

*Найбільшим досягненням особистості...
є акт найвищої мужності – повернутися
обличчям до життя...*

Карл Густав Юнг

Відомий швейцарський психоаналітик, психолог, філософ Карл Густав Юнг пише: «Відсутність сенсу у житті відіграє критичну роль в етимології неврозу. У результаті, невроз слід розуміти як страждання душі, що не знайшла свого сенсу. Понад третина випадків – це страждання не від якогось клінічно визнаного неврозу, а від безглузкого і безцінного власного життя...».

Вчені медицини зазначають, що у людини аномалії можуть з'являтися до народження – антенатальні і після – постнатальні. Перші – аномалії розвитку органу – є наслідком недорозвинення його зачаткування. Другі – базуються на основі різних захворювань: порушення слуху, зору, мови тощо. Крім того, причинами виявляються негативні впливи на організм окремих факторів зовнішнього середовища. Щодо статистики – зростання кількості психічно хворих випереджає рівень приросту населення. Ця проблема має і кримінологічний аспект. Тому потребує не тільки соціально-медичної оцінки, а і юридичної. Наразі актуалізуються питання, що стосуються особи злочинця з психічними аномаліями, розладами особистості, які не виключають осудності.

За літературними джерелами, психічні аномалії – це різні розлади психічної діяльності, що не досягли психічного (хворобливого) рівня і не виключають осудності, але тягнуть особистісні зміни, які можуть призвести до відхилення норм поведінки. Аномалії включають: психопатію і олігофренію. Найпоширенішими аномаліями є алкоголізм та наркоманія.

Алкоголізм – наслідок систематичного вживання спиртних напоїв і розвиток психічної, фізичної залежності. Алкоголізм – медико-соціальна та правова проблема. Варто знати, незалежно від ступеня сп'яніння, людина є осудною. Завважте, алкоголізм можна подолати кожному, хто цього хоче.

Наркоманія – явище, яке має не лише клінічні, а й медико-соціальні, юридичні ознаки. Це захворювання, пов'язане із патологічною (хворобливою) тягою до вживання лікарських і не лікарських речовин, що законодавчо належать до списку наркотичних. Наркоманія – явище медичне; наркотизм – юридичне, тобто, негативна соціальна оказія, пов'язана з наркоманією, токсикоманією і являє сукупність антисуспільних діянь.

Такий стан осіб ускладнює соціальну адаптацію, знижує здатність контролювати власні дії та керувати ними. Однак, особи із психічними аномаліями, у яких в цілому переважають нормальні психічні процеси, здебільшого, працездатні, дієздатні і є осудними. «Твоє бачення стане ясным, тільки, якщо зможеш заглянути у своє серце. Хто дивиться назовні – бачить лише сни...» (Карл Густав Юнг).

Але ж, наголошується, що психічні аномалії, психопатичні особливості іноді сприяють особистісній дезінтеграції (свідчення – нездоров'я, розлад особистості). Вчені вважають, що «психічні аномалії зумовлюють більш загострені форми реагування таких осіб на конфліктні ситуації, але не прогнозують скоєння злочину. Вони можуть агресувати». Тож, «дії осіб із психічними аномаліями можуть провокуватися ними ж і учасниками конфлікту можуть бути пересічні особи». Мотивації поведінки осіб, які мають проблеми із психічними аномаліями, часто ними не усвідомлюються. До речі, подібні аномальні явища спостерігаються у підлітків.

За твердженням вчених, особи з різними психічними аномаліями вирізняються спрямованістю на задоволення нагальних потреб але переважаюча роль – мотиви психопатичної самоактуалізації.

Пам'ятаймо: «В основі всіх психічних захворювань є небажання визнавати душевне страждання...» (Карл Густав Юнг).

5.2. ФОРМИ ПСИХОПАТИЧНИХ РОЗЛАДІВ. ПОВЕДІНКА ОСІБ ІЗ ПСИХОПАТИЧНИМИ ВІДХИЛЕННЯМИ

Неврівноважена людина може бути визначена як людина, яка не здалася у боротьбі за власну особистість...

Ерік Фромм

Психологія як наука, покликана узагальнювати, пояснювати, розкривати сутність психічних явищ людини. Передусім, вивчати основні механізми психічної регуляції поведінки людини, її волею, емоціями, потребами, мотивами; удосконалювати методи, що дають можливість краще зрозуміти інших людей, взаємодіяти з ними. Досить важливо виокремлювати визначені закономірності, на підставі яких можна з'ясовувати причини психічних явищ, прогнозувати їх прояви у майбутньому.

Розгляньмо окремі (найпоширеніші) особливості осіб за відповідним спрямуванням. Це – форми психопатичних розладів особистості, що подаються у класифікаційній системі.

Збудливі (афективні) форми психопатичних розладів осіб вирізняються: емоційною нестійкістю; підвищеною дратівливістю, вразливістю; жорстокістю; схильністю до негативних переживань.

Особи, які демонструють ознаки нестійкої форми психопатії, вирізняються неорганізованістю, неточністю. Вони, здебільшого, чинять корисливі злочини; хуліганство; порушують паспортний режим.

Наступна форма психічного розладу аномальної особистості – істероїдна (істерична психопатія). Особи такого стану виділяються навмисно демонстративною поведінкою, театралізованістю; емоційною нестійкістю; надмірною вразливістю – особливо, якщо не отримують бажаного визнання. А ще схильні словоблудити, фантазувати при спілкуванні з оточуючими. Загалом, їх поведінка залежить від обставин. Це створює сюжет скоєних ними злочинів проти людини та власності. Підґрунтям слугує умисне введення потерпілого в оману і шахрайство.

Своєрідним типом психопатичних розладів є гальмувальний. Тут особи менш схильні до кримінальної активності, порівняно з іншими. У їх поведінці переважають нав'язливі судження щодо прийнятих рішень; власних вчинків; нерішучість за обставин невизначеності.

Однак мають місце: форми протиправної поведінки; дії, спрямовані проти громадського порядку; ухилення від суспільної праці. А ще ці особи можуть вибирати зручні моменти, певний тип жертв, частіше неповнолітніх. Слід знати, до цієї групи, крім осіб астеничного і психастеничного типу, також належать ті, які мають аутистичні (шизоїдні) психопатичні розлади. Суб'єктам такого типу притаманні байдужість; замкнутість; відчуженість; підвищена чутливість і вразливість. Але ж серед них є особи, яким властиві нахабство у досягненні мети; конфлікти; жорстокість.

За дослідженням вчених, важливо звернути увагу на чинники, що впливають на поведінку осіб з психічними аномаліями як у криміногенних так і в інших ситуаціях. Приміром, якщо порушуються відносини таких осіб із оточуючими, ті намагаються змінити обставини, то виникає конфлікт. Ось тут непросто особам із певними психічними відхиленнями знайти порозуміння. Враховуючи їх обмежений рівень соціального функціонування, у силу обставин вони піддаються грубій залежності. Тож угамувати таку залежність особи із психічними відхиленнями (як правило, підсвідомо), намагаються насильницькими діями. У такий спосіб вони показують роль психологічного захисту тим, хто підкреслює їхню неспроможність. Безперечно, такі дії свідчать про неадекватно агресивні форми поведінки осіб.

З погляду кримінологів, деякі види психопатії за певних умов визначають протиправну поведінку особи, а патологічні відхилення психіки зумовлюють підвищений ризик насильницьких посягань на життя, здоров'я, честь і гідність інших осіб.

Завважте, дана сфера потребує розроблення спеціальних методик, відповідно до вимог часу, аби полегшити відносини та рівень адаптації аномальних осіб з оточуючими.

Пам'ятаймо: «У здорової людини можуть бути відхилення, які у результаті можуть видатися психічним захворюванням або ж означати рівень розвитку, що перевищує її власний рівень...» (Карл Густав Юнг).

5.3. АДИКТИВНА ПОВЕДІНКА: БАЧЕННЯ ВЧЕНИХ

*Хто дивиться назовні – мріє, хто
дивиться всередину – прокидається...*

Карл Густав Юнг

Адиктивна поведінка (від англійського addiction) – хибна звичка, порочна схильність, пристрасть до чогось. Означає: зловживання психоактивних речовин, алкоголю, тютюну. У літературних джерелах існує чимало визначень адиктивної поведінки. Приміром, американський дослідник Джордж Міллер вважає, що адиктивна поведінка – це вживання різних речовин, які можуть змінити психічний стан людини до формування залежності. На думку інших вчених: адиктивна поведінка – форма деструктивної поведінки, що визначається прагненням змінити психічний стан шляхом вживання психоактивних речовин, щоб вийти з реальності; адиктивна поведінка – вид залежної поведінки, яка суперечить загальноприйнятим у суспільстві нормам, має негативні соціальні, фізичні, психічні наслідки.

Завважте на психічні та фізичні ознаки, що з'являються ще до вживання наркотичних або психотропних речовин, які викликають залежність. Це: підвищення сприйнятливості до речовини; постійне хвилювання щодо її пошуків, незважаючи на згубні наслідки; невдалі спроби припинити вживання. Руйнівна функція адикції: пошук засобів перетворюється на мету.

Відтак, хибна пристрасть заміняє дружні стосунки; поглинає час, сили, енергію, емоції. Залежна людина не може займатися діяльністю, отримувати задоволення від спілкування; розвиватися, співчувати, надавати емоційну підтримку. Отож, адиктивну особистість вирізняють: обмеженість інтелектуальних інтересів; безвідповідальність, нестійкість.

За результатами соціологічних досліджень, більшість молодих людей розпочали вживати наркотики заради цікавості; далі – потяг. Мотив: бажання зняти напруженість; самоствердитись; зменшити (на їх думку) емоції хвилювання із-зі неприємностей. Доступність наркотиків і соціальне середовище, яке зберігає нейтральне або, навіть, схвальне ставлення до наркоманії, сприяє залученню молоді до вживання наркотичних і психотропних речовин. Це – прикро.

Говорячи про адиктивну поведінку, особливої уваги потребує підлітковий вік. Це період моделювання зрілої людини – виробляється різноаспектно. Розуміється, життєдіяльність підлітків розподіляється між навчанням, вуличними принадами, родиною. Вуличне дозвілля (часто з порочними проявами) найбільше впливає на особистість. Накопичення негативних фактів руйнує процес особистісного становлення. Примітно спричиняється впливом соціально-економічного буття: низька зарплата батьків, несвоєчасна виплата. Але найприкрише, у порівнянні себе із ровесниками інших родин – успішних, матеріально забезпечених. Наслідок: підліток озлоблюється; конфліктує із соціальним оточенням; формується комплекс неповноцінності. *

Спостерігається динаміка зростання розвитку наркоманії, токсикоманії та інших залежностей у молоді. Одна з причин – погіршення соціального та економічного стану. Молодим людям не просто влаштуватися на роботу. Відсутність власного забезпечення – принижує людину, знецінює професійну сутність.

До найпоширеніших причин, що спонукають до вживання наркотичних речовин, належать: соціально-економічні, соціальні, особистісно-психологічні.

Соціальні причини – це вплив на молодь родинних обставин, соціального середовища; засобів масової інформації; легка (або навпаки) адаптація в освітньому закладі. Нагальні особистісно-психологічні причини. Це: наслідування лідерів-однолітків; спроби нейтралізувати негативні емоційні переживання; прагнення значимості у групі однолітків; аномальні ознаки особистості (збудливість, підвищена або занижена самооцінка; нестійкість власної думки); агресивність проти батьків, старших людей.

За літературними джерелами, чинники, пов'язані з підвищеною схильністю до вживання наркотиків, називаються факторами ризику, зі зниженою – захисними факторами.

Пам'ятаймо: «Потрібно молодь оберігати від зіткнення з усім поганим, особливо, з тим, у чому є щось низьке...» (*Аристотель*).

---

* Руслан Кацавець. Вікова психологія. Навчальний посібник. 2-е видання. Київ, Алерта, 2024. – 144 с.

5.4. АДИКТИВНА ПОВЕДІНКА: ОЗНАКИ, ФАКТОРИ РОЗВИТКУ

*Найбільша перемога – перемога над своїм
негативним мисленням...*

Сократ

Ознаки адиктивної поведінки. Це: залежна поведінка особистості виявляється у стійкому прагненні до зміни психофізичного стану. Зокрема, імпульсивно-категоричне, непереборне відчуття. Зовні може виглядати як втрата самоконтролю. Адиктивна поведінка з'являється не раптово, а ілюструє безперервний процес формування і розвитку адикції (залежності). Адикція має початок, розвиток, що посилює залежність і відповідно – наслідок.

Вирізняють чотири основні групи чинників, що сприяють розвитку адикції. Це:

індивідуальна моральна незрілість: негативне ставлення до навчання, недостатня соціально-координаційна діяльність і соціально значущі установки, вузьке і нестійке коло інтересів, відсутність захоплень та духовних пошуків;

несприятливе мікросередовище: викривлені сімейні стосунки (зокрема, неповна сім'я), що призводить до неадекватного засвоєння соціальних ролей і відповідного виховання;

індивідуально-біологічні особливості особистості: генетична схильність до психічних захворювань і алкоголізму, захворювання в дитинстві;

індивідуально-психічні особливості, нервово-психічні відхилення особистості – низька стійкість до емоційних навантажень, тривожність, імпульсивність, схильність до ризикованої поведінки, недостатня соціальна адаптація.

Так, поведінка залежних людей в міжособистісних відносинах це – низка особливостей. Передусім, прогресує гедоністична установка (негайне отримання задоволення). Якщо бажання не задовольняється – адикти емоційні: прагнуть до звинувачування, уникають відповідальності приймати рішення, вишуковують виправдувальні аргументи; підвищується вразливість і підозрілість, що спричиняє непорозуміння.

Завважте, психічно здорові люди – легко пристосовуються до вимог повсякденного життя, намагаються уникати негативних ситуацій. У цих людей, інтереси родини, колег, близьких – найголовніше. Добре пристосовані до такого буття; виробляють традиції, норми. Вони не схильні що-небудь змінювати в навколишньому світі, задовольняються тим, що мають. І пишаються своїм правильним способом життя. А ось, адиктивну особистість, навпаки, обтяжує традиційне життя – помірковане, спрогнозоване.

Отож, буває, адикт підпорядковується впливу людей теж з адиктивною спрямованістю. Спостерігається пасивність, відсутність самостійності тощо. Або: бажання об'єднатися з об'єктом. Тут – людина здатна подолати будь-які перешкоди; проявляє винахідливість і спритність. Отож, брехня часто стає супутником залежної поведінки адикта. Зрештою, бачення поведінки знижується, посилюється захисно-агресивна функція.

Юлія Железнякова, кандидат психологічних наук, доцент, вважає, що «особливістю адиктивної поведінки є можливість легкого переходу від однієї форми адикції до іншої, від одного адиктивного об'єкта до іншого – зі збереженням основних адиктивних механізмів; перехід може бути малопримітним і сприйматися як виздоровлення».

Адикт зневірений у собі і об'єкт стає його опорою. Він постійно висуває ідею, що свій світ можна контролювати за допомогою об'єкта адикції, який заповнить внутрішню порожнечу. Але це самообман. Об'єкт адикції приносить лише тимчасове заспокоєння. Однак, людина це заперечує, бо немає куди звернутися, хіба-що до кращого адиктивного об'єкта.

Тож, на часі нові концепції. Це: розроблення профілактичних і психокорекційних програм адиктивної поведінки молоді. Це: залучення осіб до профілактичних процесів, орієнтованих на підтримку кожного, хто потребує допомоги. Це – важливо.

Пам'ятаймо: «Ніхто, крім людини не знає, на що вона здатна...»
(Ральф Емерсон).

5.5. ОСОБИСТІСТЬ: НЕБАЖАНІ УЯВЛЕННЯ І ЗАХИСНІ ДІЇ

*Ми думаємо, що повністю контролюємо себе...
Карл Густав Юнг*

Розглядаючи психологію як науку про людину, варто вирізнити особливості психологічних знань. Передусім, знання про явища, властиві кожній людині. Наступне – психологічні знання, що виділяються розбіжністю життєвого і наукового змісту. Зрештою, важливість знань як формування світогляду, самопізнання і самовиховання.

Психологія зберігає предмет дослідження, принципи, шляхи вивчення предмета, але ж слід пам'ятати: головне – людина. І психологія досліджує її особливості за спрямуванням. Це: вивчення якостей високоорганізованої матерії, що називається психіка; природа свідомого ставлення до оточуючого світу та людини як об'єкта самопізнання; напрацювання методів вивчення особистості, психічних явищ та закономірностей, що дає напрямки їх використання у широкому вжитку.

Безперечно, кожна людина – неповторна, має свої звички, якості, властивості, ознаки. Але є люди, які вирізняються серед інших певним баченням, незвичними діями. Скажімо, миття рук.

Отож, у давнину певні групи населення вважали, що люди, які занадто миють руки – частіше хворіють, бо стирають захисну оболонку шкіри і мікроби доступніше проникають в організм. Звичайно, така думка є помилковою. Ретельне миття рук – норма кожної людини. Адже чистота – запорука здоров'я, сили, успіху.

Рукопотискання – давня традиція, що зберігається й нині. Однак, слід знати, як подавати людині руку та як потискувати, щоб не взяти на себе можливий негатив і зберегти коректність. На думку вчених, 80 відсотків інфікованих заражається шляхом рукопотискання, оскільки при цьому мають місце 124 млн бактерій. Це говорить про те, що існує проблема миття рук. Нагальним постало питання: миття рук, як цілеспрямований процес оволодіння навичками.

Відтак, ООН і Всесвітній Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) оголосили 15 жовтня днем миття рук. Мета – привернути увагу громадськості до цієї важливої процедури. Зокрема, наголосити на

необхідності привчати дітей мити руки (вчити цьому мають, передусім, батьки). Це застерігає від зараження організму шкідливими вірусами та інфекціями. Гігієна – наука, що вивчає закономірності впливу на організм людини та суспільне здоров'я комплексу чинників довкілля з метою розробки гігієнічних норм, санітарних правил, запобіжних і оздоровчих заходів. Знання вимог до гігієни відіграють важливу роль; є важилем виховної роботи, накопиченням суспільного досвіду та застосування його заради здоров'я людей. Санітарія – сукупність знань, спрямованих на оздоровлення оточення людини. Санітарія впроваджує у життя вимоги і норми, що їх обґрунтовує гігієна.

До речі, слід розрізняти миття рук, як гігієна, норма, культура людини і миття рук – нав'язливий стан.

Так, людина часто миє руки та ще й підраховує власне витворену кількість разів намилювання і змивання. І так чинить систематично. Якщо цього не робить – відчуває дискомфорт, нервує. Причину такого стану проковує будь-яка подія, навіть, незначна. На зразок, доторкування до речей загального користування, що сприймаються нею, як нестерильні: ручки на дверях, поручні; візки, кошики у гіпермаркетах; столи, стільці у закладах. А скупчення людей у громадському транспорті, у чергах; посторонній кашель – дратує, призводить до завищених вимог стосовно захисту. Це може викликати непорозуміння з оточуючими.

У наукових джерелах це визначається, як obsesивно-компульсивний розлад (ОКР), тобто, невроз нав'язливого стану. За загальними ознаками, з'являються нав'язливі, небажані думки, ідеї, уявлення (obsesсія); нав'язлива поведінка, що спонукає до захисних дій, ритуалів (компульсія).

Також ОКР виявляється й іншими діями. Приміром, багаторазове вставляння ключа при відмиканні чи замиканні дверей; набирання і безпідставне стирання (декілька разів одного й того тексту) на комп'ютері. Або таке: заходячи до торгового центру чи іншого закладу громадського слугування або виходячи, людина на одному місці гарцює: туди-сюди. Звісно, хто розуміє – той зрозуміє.

Чи можна позбутися ОКР – слово за фахівцями.

Пам'ятаймо: «Розум немає ціни...» (*Мартін Кінг*).

5.6. ПРОТИПРАВНА ПОВЕДІНКА ЛЮДИНИ: СПЕЦИФІЧНІ ФОРМИ

Хто, маючи можливість попередити злочин, не робить цього, той сприяє...

Луцій Анней Сенека

За словами відомого американського психолога, психотерапевта Ролло Мея: «Послушна, досить витримана людина, яка завжди здається доброю, може викинути свою агресію одним великим сплеском. Це погоджується з тезисом про те, що насилля має місце, якщо людина не може нормальним чином викоренити свою агресію». Поділяючи його бачення, більш доцільно схилитися до думки про корисність знань щодо поведінки осіб, які мають певні відхилення від норм та загальних закономірностей.

З погляду психології, злочин може аналізуватися як «особливий вид діяльності» певної соціальної активності людини. Це виявляється у специфічних формах протиправної поведінки. Тут досліджується ставлення суб'єкта до соціальних цінностей; визначаються особливості його психіки, індивідуально-психологічні властивості; мотивація; психічний стан.

Окрім того, інші аспекти діяльності, мотиви, способи дії – можуть усвідомлюватися, не усвідомлюватися або частково усвідомлюватися. Тож, якщо мета не усвідомлюється, то й діяльності немає. Виявляється лише імпульсивна поведінка. Якщо ж свідомість не пов'язана з діяльністю, то й сенс її не було б виправдано. Отож-бо, свідомість не функціонує поза діяльністю людини, а певним чином впливає на неї.

На думку вчених, діяльність (і, навіть, протиправна) завжди спрямована на певний об'єкт, на здійснення мети, а «предмети, існуючі у навколишньому середовищі, яке оточує людину, підлягають реалізації в ньому, стають метою людської діяльності через співвідношення з її мотивами».

Так, змальовуючи поведінку суспільного суб'єкта, увага має концентруватися на імпульсивних і вольових діях. Оскільки специфічним видом дії є вольова.

У сучасній психології злочинного діяння нижчі рівні дій – рефлекторний та інстинктивний – особливо не вирізняються. Але при дослідженні не варто ігнорувати повністю біологічний фактор.

Тому враховуватися вони мають не як біологічно обумовлена тенденція, що веде до злочину, а як комплекс емоційних, вольових, інтелектуальних особливостей особистості, що відбивається на діях суб'єкта.

Прикметне бачення Аристотеля. Серед причин злочинів він вирізняє ті, що витали у зовнішніх для злочинця умовах. Зокрема, хаотичність у державі; штучна злиденність, що виникає у результаті надмірного багатства та усталеної реальності – потреби бідняків; небажання або страх потерпілих звертатися зі скаргами; підкупність суддів; зволікання покарань; безпідставні переваги окремих прошарків населення.

Як вважає Аристотель, досить важливе значення мають соціальні фактори у комплексі заходів впливу на злочинців. Зокрема, справедливий державний лад; стабільність законів; боротьба із корупцією; розвиток економіки, що забезпечує високий рівень життя. До речі, філософ не схвалює культу багатства, а наголошує, що найбільше злочинів трапляється саме через прагнення надмірних благ, а не із-за недостатності предметів першої необхідності. «У тій державі, що бажає мати прекрасний лад, громадяни мають бути вільні від турбот про предмети першої необхідності» – ось ствердна думка давньогрецького вченого Аристотеля.

Пам'ятаймо: «Коли право протирічить справедливості, слід надати перевагу останньому, і, таким чином, справедливість має перевагу перед жорстким розумінням права...» (*Ульпіан*).

5.7. ЯКЩО У ПРАВОПОРУШНИКА ВАДА ВОЛІ І НИЦЕ МИСЛЕННЯ

Злочин, перш за все, нерозумність...

Оноре де Бальзак

Афект – сильний, короткочасний емоційний стан, який раптово виникає під впливом несподіваної негативної інформації, має бурхливий перебіг і не контролюється свідомістю.

Особа, яка вчинила злочин у стані афекту, не думає про наслідок; не оцінює мотиви, що спонукали до цих дій; не зважає на можливості, котрі могли б запобігти необґрунтованим діям. І, навіть, через довгий час по тому, суб'єкт не здатний пояснити мотив скоєного вчинку. Психологи коментують це так: імпульсивно-афективний стан викликає порушення свідомого контролю стосовно процесу вибору дій. Це бачиться, ніби-то індивід не може контролювати власні вчинки, стає послухним «інструментом» даного імпульсу. У результаті порушуються усталені схеми дій та з'являються неусвідомлені бажання. Отож злочин, вчинений у такому стані ілюструється як скоєний у стані сильного душевного хвилювання. Враховуючи біологічний фактор у відображенні афективних дій, необхідно виокремити роль соціальних чинників. Адже суб'єкт, якому притаманні соціальні якості особистості, міг запобігти афективному сплеску і його об'єктивізації у суспільно небезпечних діях. За дослідженням, суб'єкт стає безсилим, якщо його окутав афект. Саме на цьому етапі дії виходять з-під контролю свідомості. Але тут можуть мати місце стримуючі аспекти.

На думку психологів, вольова дія може перетворюватися в імпульсивну і навпаки. Це обумовлюється соціальними властивостями особистості. Якщо у правопорушника вада волі, нице мислення, то він не здатний зрозуміти від чого виникають спонукання. Тож і збільшується імпульсивність дій. Але це не є головним у кваліфікації злочинних намірів. Здебільшого, діяння здійснюються у силу вольових механізмів.

За літературними джерелами, у злочині, як результат вольової дії, вирізняються три етапи: визначення злочинної мети і прагнення її досягти; поява мотивів та їх внутрішня боротьба, що закінчується ухваленням рішення (або – або); об'єктивізація прийнятого особою рішення щодо суспільно небезпечного діяння. Безперечно, дані етапи –

умовні і кожен, за певних обставин, може індивідуалізуватися. Отже, виявити мотив злочину – означає, зрозуміти, що спонукає особу вчинити суспільно небезпечне діяння; внутрішньо спрямовує на вчинення і яка психологічна підстава злочину.

Важливою сферою дослідження є мотиваційна структура злочинних діянь особи. Так, мотив – головний чинник для злочинного діяння, що вимальовується в уяві суб'єкта. Як правило, злочинні діяння не виявляються одинично, а являють систему різних мотивів, що виокремлюються певним змістом. До речі, злочин може бути результатом об'єктивізації не одного, а декількох одночасно переважаючих мотивів. Такі групи мотивів іноді властиві молодим людям, схильним до скоєння злочину.

У сфері злочинів, вчинених молодими особами, найпоширенішими є мотиви, які за їх словами, не піддаються поясненню. Серед таких – крадіжки, розбійні напади, нанесення тяжких тілесних ушкоджень. Менший відсоток у загальній структурі мотивів – відноситься до тих, що ілюструють вчинення злочину у стані гострого особистісного конфлікту з оточуючими людьми. Цей мотив притаманний особам, які схильні до помсти, озлоблення. Типічність таких злочинів – спрямування проти особистості. Також виокремлюється корисливий мотив, що ілюструє жадібність, тяготіння до матеріальних благ. І він властивий для осіб, якої чинять крадіжки та розкрадання, зокрема, й з іншими злочинцями. За дослідженням вчених, поширеними серед молодих осіб та неповнолітніх є групи мотивів: прагнення авторитету, наслідування. Серед осіб цих груп ті, хто чинить хуліганство з групою інших осіб; вдається до грабежів, розбійних нападів тощо. Доцільно зауважити, що серед молодих людей та неповнолітніх переважає не чітко виражений мотив. Статистично, більшість безмотивних злочинів чинять молоді особи, ніж неповнолітні.

Пам'ятаймо: «Найкращим способом перешкодити злочинам, було б переконати всіх, що злочин – це не більше, ніж вираження слабкості...»
(Альфред Адлер).

5.8. ВЛАСТИВІСТЬ І СТАН ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦЯ

*Кожна людина – відбиток свого
внутрішнього світу...*

Цицерон

Особистість злочинця – поняття про людину, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, заборонене законом; виражає її соціальну сутність, зв'язки, відносини, моральне і духовне світобачення у взаємодії із соціальними умовами та психологічними особливостями, що вплинули на вчинення злочину. Це осудна особа, яка досягла на момент вчинення злочину відповідного віку. Тож про особистість злочинця можна говорити лише тоді, коли особа вчинила діяння і це підтверджено вироком суду, що набрав чинності.

Поняття особистості злочинця являє комплекс соціально-демографічних, соціально-рольових (функціональних), психологічних ознак. Вони у певній мірі пов'язані з діяннями, що відображають суспільну небезпеку і пояснюють причини вчинення злочину.

Наразі актуалізується дослідження особистості злочинця у сфері двох найбільших напрямків: соціально-демографічного та психологічного.

Так, соціально-демографічний – включає стать, вік, сімейний стан, освіту, професію, галузь занять, соціально-матеріальне становище, можливу судимість, зв'язки із кримінальним світом; ознаки, що вирізняють злочини з боку виконання функціонально-рольових обов'язків. До речі, соціально-демографічні ознаки особистості злочинця пов'язуються з певними психологічними (соціально-психологічними) якостями та психікою. Приміром, недостатній освітній рівень; недостатній інтелект; труднощі соціальної адаптації; емоційно-вольова нестійкість; підвищена імпульсивність, агресивність.

Психологічний напрямок особистості злочинця – властивість і стан особистості, що виявляються у зв'язку із винесенням вироку суду, «які вплинули на механізм його злочинної поведінки і значущої для індивідуалізації покарання». Доцільно звернути увагу на: моральний рівень особистості, життєву позицію, цінність орієнтації, рівень інтелектуального розвитку. Бо, керування власною поведінкою, комунікативні властивості особи злочинця – основа його здатності

довільно регулювати поведінку. Це – емоційно-вольова стійкість, обумовлена особливостями нервової системи; самооцінка, самоконтроль та інші провідні риси.

Відтак, напрямки даних досліджень допоможуть: вивчити психологічні особистості тих, хто скоїв правопорушення; прокоментувати комплекс особистісних особливостей, що дають можливість вирізнити їх від законотворчих громадян. Ось тут важливо проводити профілактичну роботу, щоб злочинні елементи не проникли у сферу суспільно-корисних діянь. Причина – у них можуть проявитися негативні психологічні властивості у формі певних явищ особистості. А це може зашкодити суспільним інтересам.

Завважте, комплекс особистісних особливостей подає сутність якостей особистості у психологічному аспекті. Зокрема, висока активність, виражена розкутість, емоційна нестійкість; спонтанність у виборі форм поведінки; імпульсивність. Крім того, у таких осіб спостерігається підвищена агресивність; схильність до конфліктів; невміння підкорятися; зневага до суспільних норм і правил поведінки, моралі; відсутність толерантності. Також виділяються надмірною підозрілістю, заздрістю до оточуючих; одержимістю при здійсненні мети.

Але ж інша психологічна особливість особистості, яка вчинила злочини з необережності. Пережиті внутрішні конфлікти, можуть призвести особу до психічних розладів.

Пам'ятаймо: «Тільки слабкі чинять злочини, сильному і щасливому вони не потрібні...» (*Франсуа Вольтер*).

ЗАПИТАННЯ: ЗМІЦНЮЙМО ЗНАННЯ

1. Що означає: психічні аномалії особистості? У результаті чого вони можуть з'являтися в людини?
2. Які аномалії нині вважаються (статистично) найпоширенішими?
3. Чи мають психічні аномалії кримінологічний аспект?
4. Яка спрямованість властива особам з різними психічними аномаліями з погляду вчених ?
5. На підставі чого можна з'ясувати причини психічних явищ?
6. Чи можна спрогнозувати прояви психічних явищ у майбутньому?
7. Які ознаки вирізняють осіб зі збудливими (афективними) формами психопатичних розладів?
8. Які дії найчастіше можуть чинити особи такого типу?
9. Що вирізняє осіб, яким властива істерична психопатія?
10. Від чого залежить поведінка осіб із психічними розладами істероїдної форми?
11. Які елементи поведінки переважають в осіб із типом психологічного розладу, що має назву гальмувальний?
12. Проти чого спрямовані дії осіб, які мають психопатичні відхилення гальмувального типу?
13. Що означає адиктивна поведінка? Чи поділяєте бачення вчених?
14. Які ознаки і фактори розвитку адиктивної поведінки?
15. Які особливості поведінки залежних осіб у міжособистісних відносинах?
16. До яких способів психологічного захисту вдаються особи із психологічними відхиленнями при непорозумінні з оточуючими?
17. Що таке афект?
18. Чи пояснить особа мотив вчинку, скоєного у стані афекту?
19. У яких напрямках наразі актуалізується дослідження особистості злочинця? На що спрямовані дослідження?
20. У чому сенс вислову: «Змінюючи думку, людина здатна змінити життя...» (Дейл Карнегі)?

РОЗДІЛ 6

ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ ЛЮДИНИ

---

*Наукове дослідження перетворилося з
розкоші у необхідну умову існування...
Бертран Рассел*

- 6.1. ПСИХОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ:
ТЕСТИ І ТЕСТУВАННЯ
- 6.2. ТРЕНУЙМО ВІДЧУТТЯ:
ПСИХОГЕОМЕТРИЧНИЙ ТЕСТ
- 6.3. МИСЛИМО ІНДИВІДУАЛЬНО:
ТЕСТ НА СТРЕСОСТІЙКІСТЬ
- 6.4. ПОВЕДІНКА ОСОБИ У СТОСУНКАХ
З ОТОЧУЮЧИМИ
- 6.5. БЕСІДА. АНКЕТУВАННЯ. ОПИТУВАННЯ (ІНТЕРВ'Ю).
ЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ

6.1. ПСИХОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ: ТЕСТИ І ТЕСТУВАННЯ

По-справжньому зрозуміти можна лише те, що намагаєшся змінити...

Курт Левін

На кожному етапі розвитку суспільства все більше уваги приділяється методам психологічного впливу на людину відповідно до вікового періоду. Розуміється, будь-які методи, що торкаються людини, мають здійснюватися у межах законодавства і професійної етики.

Так, у психологічних дослідженнях популяризуються тести і тестування. Наукове використання тестів започаткували американський психолог Джеймс Каттелл та англійський психолог, антрополог, географ, статистик Френсіс Гальтон. А французькі вчені Альфред Біне і Теодюль Симон вперше проілюстрували тести для визначення розумових здібностей при відборі дітей на навчання у школі. Ось тут Альфред Біне запропонував комбіноване тестування психологічних властивостей дитини, що допомагає виокремити типові психологічні прояви певного віку. Метод може застосовуватись до значної кількості випробовуваних.

В Україні тести стали сприйнятливими у другій половині ХХ століття при дослідженні професійної придатності. Також поширилися методи: бесіди, анкетування, опитування (інтерв'ю) та ін.

Тест – завдання (система завдань), орієнтоване на визначення рівня розвитку психологічних властивостей особистості.

Тестування – перевірка, випробування з використанням стандартизованих завдань (тестів), що різняться за значенням.

За психологічним спрямуванням усталились тести: інтелекту – виявлення розумового потенціалу людини відповідно до віку; особистісний – визначення особистості (моральні і духовні цінності, відносини у колективі, родині, суспільстві, емоції, темперамент); креативний – дослідження творчих здібностей особистості; досягнень – міра володіння конкретними знаннями, навичками, надбанням досвіду; проєктивний – цілісне вивчення особистості: перенесення суб'єктом властивостей, станів на зовнішні об'єкти.

Досліджуючи пізнавальну діяльність, сферу сприйняття, можуть використовуватися різні методи. Зокрема, пояснення сюжетних картин.

Мета – продемонструвати випробовуваному малюнки: веселі, смішні, неприємні, зі складним сюжетом. Тут враховується його активність і бажання розглядати малюнок; обраховується використаний час. У результаті можуть бути отримані відомості про кмітливість особи; емоційне відображення; вміння виділити істотне.

Також для дослідження сприйняття випробовуваного важливим є метод відшукування чисел за допомогою таблиць Шульте. Сенс у такому: на п'яти аркушах написано у різному порядку і по-різному цифри від 1 до 25. Випробовуваному треба швидко відшукати, показати і назвати всі цифри належно. Отож, при визначенні результату, береться до уваги часова різниця, витрачена на роботу з кожним аркушем. Подовження часу для роботи на останніх аркушах, свідчить про стомленість; прискорення – про повільне входження у робочу сферу. За нормою зайнятість на кожному аркуші має охоплювати однаковий відрізок часу: від 30 до 50 секунд.

А ще для дослідження пізнавальної сфери може застосовуватися метод запам'ятовування десяти слів. Випробовуваному зачитують десять слів і пропонують повторити у будь-якому порядку. Дослід повторюється п'ять разів, потім за годину – ще раз. Хвиляста запам'ятовування може вказувати на зниження активної уваги, стомленість, концентрування на помилці. До речі, окрема модифікація цього тесту застосовується у закладах спеціального призначення для визначення особливостей запам'ятовування в осіб за екстремальних умов.

Прикметний асоціативний тест швейцарського психоаналітика, психолога, філософа, основоположника аналітичної психології Карла Густава Юнга. Випробовуваному пропонують низку слів і коментують швидкість реакції при називанні вільних асоціацій до них. За результатами тестування людей, Карл Густав Юнг припускає, що окремі сфери досвіду в людини набувають автономності і не підлягають свідомому контролю. Такі емоційно заряджені частини досвіду вчений назвав комплексами. В основі їх можна відшукати архетипне ядро. *

---

* Архетипне ядро – глибинна основа структури особистості. Архетип формує ядро людини, із якого виявляється низка проявів, зокрема, поведінка, емоції. Кожна людина унікальна і архетипна, але, зазвичай, один, два, три із архетипів виявляються пріоритетними і проявляються яскравіше.

До речі, частина комплексів виникає унаслідок психотравматичних okazій. Зазвичай, це моральний конфлікт, що витікає з неможливості повного включення сутності суб'єкта. Але достеменно природа виникнення і розвитку комплексів невідома.

Комплекси намагаються проникнути у свідомість через сни, тілесні та поведінкові ознаки, відтінки стосунків, марення чи галюцинації у психозі, переважаючи свідомі наміри (свідому мотивацію). Так, при неврозі межа, що розділяє свідоме і несвідоме ще збережена, але порушена. Це дозволяє комплексам нагадувати про їх існування та глибокий мотиваційний поділ особистості.

Оздоровлення (за визначенням Юнга) відбувається шляхом інтеграції психологічних складових особистості. Комплекси, що виникають за психотравматичних умов, приносять не лише нічні жахи, хибні вчинки, забування необхідної інформації, але й є провідниками творчого. Тож поєднати їх можна за допомогою активної уяви, тобто, спільної діяльності між людиною та її рисами, несумісними з її свідомістю в інших формах діяльності. Однак, через розбіжність у змістові й тенденціях свідомого і несвідомого, прикінцевого поєднання не відбувається. Відтак, з'являється трансцендентна функція, що здійснює перехід від однієї установки до іншої органічно можливим без втрати несвідомого. Це є високо афективне явище – набуття нової установки.

Пам'ятаймо: «Кожна людина... щось створює із природжених факторів і можливостей...» (*Альфред Адлер*).

6.2. ТРЕНУЙМО ВІДЧУТТЯ: ПСИХОГЕОМЕТРИЧНИЙ ТЕСТ

Зранку, коли пробуджуєшся, запитай себе: «Що я маю зробити?». Ввечері, перш ніж заснути: «Що я зробив?»

Піфагор

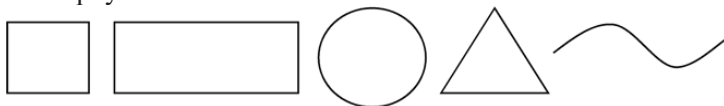
Психогеометрія – прикметна система дослідження особистості. Автор – Сьюзен Дилінгер, фахівець з підготовки управлінських кадрів. Методика широко застосовується у США. За інформаційними джерелами, ефективність правильно виконаного тесту досягає 85 %.

Отже, тест допоможе визначити:

тип своєї особистості і особи, яка Вас цікавить;
змалювати особистісні якості і особливості поведінки людини;
спрогнозувати поведінку кожного типу особистості;
визначити рівень Вашої психологічної сумісності з певними типами осіб.

Тест дає можливість частково усвідомити підсвідоме інтуїтивне відчуття щодо інших людей. Тож, виконуючи завдання, слід дослухатися до інтуїції, і, можливо, відхилити раціональну логіку, логічну частину «Я».

Працюймо. Виберіть із п'яти фігур ту, стосовно якої можете сказати: це – Я. Спробуйте відчуті свою форму. Якщо зробити це не просто, то виберіть фігуру, яка першою привернула Вашу увагу. Потім перегляньте фігури, що залишилися, запишіть назви і пронумеруйте. Остання фігура під номером 5, безперечно, не Ваша форма. Дивімося малюнок і міркуймо.

Прокоментуймо психологічні ознаки основних форм особистості.

Фігура, що опинилася на першому місці – Ваша основна фігура чи суб'єктивна форма. Вона дозволяє визначити основні, переважаючі риси індивідуальних властивостей чи особливості поведінки. Наступні фігури вказують на риси, які Ви виявляєте рідше (залежно від того, наскільки віддалені від першої – інші фігури). Остання, п'ята фігура,

акцентує на форму людини, взаємодія з якою викликає у Вас найбільші труднощі.

Трапляється, жодна фігура Вам (чи іншій людині) не підходить. Отож, образ людини можна сформувати за допомогою двох або трьох форм. Зрештою, може бути, що не вдається спіймати інтуїтивне відчуття власної форми чи іншої особи. Завважимо: розпочніть із ознак, поданих для п'яти форм. Спробуйте використати їх для того, щоб зрозуміти осіб відповідного типу; спрогнозувати їх поведінку. Тренуйте свої відчуття.

Квадрат. Якщо основною формою є квадрат – означає: невтомні працівники. Старанність, наполегливість, потреба доводити розпочату справу до кінця – ось те, що їм властиве. А витримка, терпіння, методичність – роблять їх високопрофесійними фахівцями. Цьому сприяє постійна потреба в інформації. Люди з ланки квадрата, як правило, вираховують результат, аніж передбачають його. Вони досить уважні, навіть, до дрібниць і схильні до порядку. Це свідчить, що люди такого типу можуть стати прекрасними адміністраторами, виконавцями. Однак, рідко бувають зразковими менеджерами; мають певні слабкі якості.

Трикутник. Форма символізує лідерство, установку на перемогу. Тож чимало людей такого типу відчувають у цьому призначення. Особливістю є здатність зосереджуватися на головній меті. Це сильні, енергійні особистості; мають прозору мету і досягають її. А ще досить впевнені і прагнуть завжди відчувати перевагу. Люди цього типу компетентні менеджери найвищого рівня управління. Сприяє їм особлива якість: майстерність «політичної гри»; привабливі, викликають зацікавленість до себе.

Прямокутник. Символізує стан переходу та змін. Люди цього типу незадоволені способом життя, який ведуть. Тож перебувають у пошуках кращого. Особливості: непослідовність і непередбачуваність вчинків упродовж перехідного періоду. Але ж виявляються і позитивні якості, що захоплюють оточуючих. Зокрема, сміливість; інтерес до всього, що відбувається навколо. Щоправда, вирізняються надмірною довірливістю; а ще – наївні. Тому легко піддаються маніпулюванню. Доцільно пам'ятати: якщо образ відповідає формі прямокутника, слід бути досить обережними. Адже прямокутність – лише період, що з часом минає. Людина виходить на новий рівень особистісного розвитку і удосконалюється набутим досвідом.

Коло. Люди, чії образи можна змалювати формою кола – природжені психологи. Вони найбільш комунікативні серед інших. А ще – гарні слухачі. Властивість: висока чуттєвість; здатність співчувати; емоційно відгукуватися на переживання. Люди цього типу вміють відчувати чужу радість і окаяію; розпізнавати шахраїв. Вони не байдужі до колективу і користуються авторитетом серед колег. Але слабкі у сфері бізнесу, менеджменту та керівництва. Приміром, щоб очолити серйозний бізнес їм бракує організаторських здібностей. Прикметно, люди цієї групи мають звичку кожному догодити. Вони позбавлені рішучості. Якщо з'являється нагода керувати, то обирають демократичний стиль; намагаються обговорити будь-яке рішення з більшістю та заручитися підтримкою.

Зигзаг (хвилясті лінії). Люди цього типу по-своєму унікальні. Вони – креативні, творчі. Але не схильні ефективно працювати у структурних галузях. Їм необхідна різноманітність; високий рівень стимуляції; незалежність від інших на робочому місці. Вони досить збудливі; нестримані; необізнані з питань компромісу; мають підвищену експресивність, що разом із ексцентричністю перешкоджає втіленню ідей у життя.

Пам'ятаймо: «Якщо є ентузіазм – можете зробити все...»
(Генрі Форд).

6.3. МИСЛИМО ІНДИВІДУАЛЬНО: ТЕСТ НА СТРЕСОСТІЙКІСТЬ

*Хто мудрий, той і добрий...
Сократ*

Людина, потрапляючи під вплив негативних чинників (стресорів), свідомо чи підсвідомо намагається пристосуватися до нових умов. Звичайно, реакція на стрес у кожного різна. Рівень стресостійкості допомагають визначати тести. Тож, даний метод зорієнтує наскільки людина готова до діяльності, що пов'язана зі стресами. Наразі популяризується діагностика стресостійкості при зарахуванні на роботу. Адже чимало спеціальностей вимагає високого ступеня нервового напруження.

Так, запропонований тест дозволить виявити рівень роздратування та здатності до самоконтролю. Ось тут на будь-яке запитання потрібно виокремити відповіді і підрахувати бали:

так, безумовно – 3 бали;

так, але не дуже – 1;

ні, в жодному разі – 0.

Після даних відповідей підсумувати бали.

Мислимо індивідуально і щиро.

1. Чи дратує голосна розмова оточуючих: телефоном; у громадському транспорті; інших публічних місцях?
2. Дратують люди, які, спілкуючись, занадто жестикулюють?
3. Дратують особи, які перенасичують мову іншомовними словами?
4. Чи є неприємною досить близька дистанція співрозмовника?
5. Чи дратує занедбаний вигляд книги, яка Вас цікавить?
6. Чи викликає неприязнь жінка поважного віку, одягнена як молода дівчина?
7. Викликає роздратування жінка, яка палить?
8. Чи дратує людина, яка кашляє у Вашу сторону?
9. Чи відчуваєте неприязнь при вигляді людини, яка гризе нігті?
10. Чи відчуваєте роздратування, якщо хтось сміється недоречно?
11. Охоплює невдоволення, коли хтось вчить Вас життя?
12. Відчуваєте роздратування, якщо людина постійно спізнюється, домовившись про зустріч?
13. Дратують люди в кінотеатрі, які крутяться і коментують фільм?

14. Вас охоплює роздратування, коли переказують сюжет книги, яку плануєте прочитати?
  15. Чи любите Ви подарунки?
  16. Охоплені невдоволенням, якщо Вам дарують непотрібні речі?
  17. З'являється антипатія до осіб, від яких занадто віє парфумами?
- Отже, тест закінчено. Отримано бали. Перевіримо результати.

1. Понад 36 балів. Рівень стресостійкості – низький. З ритму може вибити будь-яка, навіть, незначна дрібниця. Оточуючі можуть зіпсувати настрій. Повернути ж його в належний стан – не легко. Рекомендація: було б добре скористатися відповідним тренінгом з метою підвищення стресостійкості.

2. Від 13 до 36 балів. Рівень стресостійкості – середній. Загалом, особистості цього напрямку можуть непогано справлятися зі стресовими ситуаціями. Однак, досить серйозні обставини можуть призвести до нервового спалаху.

3. 13 балів. Рівень стресостійкості – високий. Щоб вивести людину із цього стану – потрібна серйозна подія. Люди такої групи легко справляються із негараздами; лояльні до оточуючих. Рекомендація: не варто захоплюватись відстороненим ставленням до людей, бо близькі можуть сприймати це на свою адресу.

Пам'ятаймо: «Мистецтво бути мудрим – це уміння знати, на що не слід звертати увагу...» (*Вільям Джеймс*).

6.4. ПОВЕДІНКА ОСОБИ У СТОСУНКАХ З ОТОЧУЮЧИМИ

*Існує лише один шлях до щастя –
не перейматися тим, що невідладне волі...*

Епіктет

Агресивність – ситуативний стан, що виявляється афективними спалахами гніву чи злоби та імпульсивними проявами поведінки, спрямованими на об'єкт фрустрації, який став причиною конфлікту.

Тест Ассінгера – пріоритетно: оцінювання агресивності у стосунках. І визначає толерантність людини, уміння коректно спілкуватися; етично контактувати у соціумі. А скласти самооцінку допоможе взаємооцінювання. Це колеги (друзі) відповідають на запитання один одного. У даному тесті потрібно виділити відповіді. Працюймо.

I. Чи схильні шукати шляхи до примирення після чергового службового конфлікту?

1. Завжди.
2. Інколи.
3. Ніколи.

II. Як поводитесь у критичній ситуації?

1. Переживаєте (вирують емоції).
2. Зберігаєте спокій.
3. Втрачаєте самоконтроль.

III. Які якості бачать у Вас колеги?

1. Самовпевненість та заздрість.
2. Дружелюбність.
3. Спокійність і не заздрісність.

IV. Як відреагуєте, якщо запропонують відповідальну посаду?

1. Приймете її з деякими побоюваннями.
2. Погодитесь безперечно.
3. Відмовитесь від неї заради особистого спокою.

V. Як будете поводитись, якщо хтось із колег без дозволу візьме з Вашого столу аркуш паперу?

1. Збунтуєтесь.
2. Змусите повернути.
3. Запитаєте, чи не потрібно йому ще що-небудь.

- VI. Якими словами привітаєте чоловіка (дружину), якщо він (вона) повернувся з роботи пізніше звичайного?
1. Що це тебе так затримало.
  2. Де ти тиняєшся допізна.
  3. Я вже почав (почала) хвилюватися.
- VII. Як поводитесь за кермом автомобіля
1. Намагаєтесь обігнати автомобіль, що Вас опередив.
  2. Байдуже, скільки автомобілів Вас обігнали.
  3. Рухатиметесь зі швидкістю, щоб ніхто не наздогнав.
- VIII. Якими вважаєте свої погляди на життя?
1. Збалансованими.
  2. Легковажними.
  3. Досить категоричними.
- IX. Які заходи вживаєте, якщо не все вдається?
1. Намагаєтесь перекласти провину на іншого.
  2. Примираєтесь.
  3. Стаєте надалі розсудливішим.
- X. Що відчуваєте, якщо посаду, яку хотіли обійняти, посів хтось інший?
1. І навіщо я на це нерви витрачав?
  2. Напевно, його обличчя більш до вподоби.
  3. Можливо, в мене це вийде наступного разу.
- XI. Як переглядаєте жадливий фільм?
1. Боїтесь.
  2. Стомлюєтесь.
  3. Отримуєте справжнє задоволення.
- XII. Якщо через шляхові затори запізнюєтесь на важливі перемовини?
1. Нервуватимете під час проведення.
  2. Спробуєте викликати поблажливість партнерів.
  3. Засмутитесь.
- XIII. Як ставитесь до своїх спортивних успіхів?
1. Обов'язково намагаєтесь виграти.
  2. Цінуєте задоволення відчуті себе знову молодим.
  3. Гнівається, якщо не таланить.
- XIV. Як вчините, якщо Вас неналежно обслуговують у ресторані?
1. Стерпите, уникаючи конфлікту.
  2. Викличете метрдотеля і зробите йому зауваження.
  3. Звернетесь зі скаргою до директора ресторану.
- XV. Як будете поводитись, якщо Вашу дитину образили у школі?
1. Поговорите із вчителем.

2. Влаштуєте лайку батькам кривдника.
3. Порадите дитині дати відсіч.

XVI. Яка Ви людина?

1. Середня.
2. Самовпевнена.
3. Настирлива, пробивна.

XVII. Що відповісте підлеглому, з яким зіткнулись у дверях установи, якщо він почав просити вибачення?

1. Вибачте, це моя провина.
2. Нічого, не турбуйтеся.
3. А уважнішим Ви бути не можете?!

XVIII. Як відреагуєте на статтю про випадки розбещеності молоді?

1. Слід заборонити їм такі розваги.
2. Потрібно створити для них можливість організовано і культурно відпочивати.
3. Який сенс так ними перейматися?

XIX. Як відреагуєте на статтю у ЗМІ про хуліганство серед молоді?

1. Коли ж зрештою будуть вжиті заходи?!
2. Потрібно ввести фізичні покарання.
3. Неможна все перекладати на молодь – винні й вихователі!

XX. Пофантазуйте: Вам довелося заново народитись, але в образі істоти. Яку тварину оберете?

1. Тигра, леопарда.
2. Домашню кішку.
3. Ведмедя.

Отже, тест закінчено. Перевіримо результат.

45 і більше балів. Вказують на агресивність. Буваєте неврівноваженим та жорстоким до оточуючих. Сподіваєтесь здобути владу. Досягти успіху намагаєтесь своїми зусиллями, незважаючи на інтереси тих, хто поруч. Не дивує неприязнь співпрацівників. А також при нагоді намагаєтесь за це помститися.

36 – 44 бали. Ілюструють незначну агресивність. Ви самовпевнені; маєте здоровий глузд; успішно крокуєте життям.

35 і менше балів. Орієнтують на миролюбність. Цьому сприяє недостатня впевненість у своїх зусиллях і можливостях. Але Ви не схильні шапкувати (прогинатися). Тож більше рішучості не завадить!

Пам'ятаймо: «Хто дійсно зворушений, той бачить речі по-іншому...»
(Франсуа Вольтер).

6.5. БЕСІДА. АНКЕТУВАННЯ. ОПИТУВАННЯ (ІНТЕРВ'Ю). ЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ

*Хочеш бути розумним, навчись розумно
запитувати, уважно слухати, спокійно
відповідати...*

Йоганн Лафатер

Бесіда – слугує для отримання фактів про психічні явища у процесі безпосереднього спілкування за відповідною програмою. Метод передбачає видобування інформації шляхом вільної розповіді. Особливо ефективним він є для отримання відомостей про минуле людини. Сенс бесіди, як наукового методу, в тім що, завдяки контакту зі співрозмовником, можна перебудувати запитання і отримувати відповіді, не порушуючи мети. До речі, доповненням цього методу – може бути біографічний. Він виражається в організації та розгляді біографічних відомостей, що дають уявлення про психічні особливості людини. А ще наближений до біографічного – метод незалежного оцінювання. Його призначення – збирання відомостей про особу із джерел, незалежних одне від іншого. Приміром, у юридико-психологічній діяльності він використовується з метою отримання даних про особу, яка вступає до сфери справочинства.

Анкетування – збирання фактів на основі писемного звітування тих, до кого застосовується дослідження відповідно до розробленої програми.

Анкета – допомагає організувати матеріал, що стосується властивостей, напрямку думок, настрою, оцінювальних поглядів людини.

Різновиди анкет: відкриті – досліджуваній сам формулює відповідь на запитання; закриті – вибирає одну із запропонованих. За висновком психологів, відкриті анкети несуть більше інформації, але складніші при опрацюванні, бо не просто перевірити щирість особи.

Опитування (інтерв'ю) – отримання соціально-психологічної інформації шляхом усного опитування. Одним із головних чинників методу, передусім, є професійна етика інтерв'юера. Він не повинен спонукати людину до певних висновків; коментувати відповіді; вдаватися до провокаційних запитань, які могли б дратувати; демонструвати своє бачення щодо тих чи інших відомостей.

Отже, майстерність спілкування – основа. Пріоритетні три етико-психологічні принципи: тактовність, конфіденційність, психологічна проникливість.

Нагадаймо. Тактовність – почуття міри у стосунках із людьми (службові, ділові, особисті). Тактовна людина не лише завважає на свої слова, дії, вчинки, але враховує індивідуальні особливості співбесідника, його психологічний стан, настрої.

Конфіденційність – не розголошення інформації. Приміром, неприємним може бути, коли йдеться про причини звільнення з колишньої роботи. Отож необхідно пам'ятати про конфіденційність.

Психологічна проникливість. Спілкуючись з людьми, доцільно зважати на складність їхнього внутрішнього світу, психіку. Важливим є тип темпераменту: холерик, сангвінік, флегматик, меланхолік. *

Пам'ятаймо: «Говорити багато й добре – дар гострого розуму; говорити мало й добре – властивість мудрого...» (*Франсуа Ларошфуко*).

---

* Про це і більше можна прочитати у моїх навчальних посібниках:
Руслан Кацавець. Психологія розвитку особистості. Київ, Алерта, 2024.
Руслан Кацавець. Підготовка майбутніх юристів. Київ, Алерта, 2023.

ЗАПИТАННЯ: ЗМІЦНЮЙМО ЗНАННЯ

1. Що таке тест і тестування?
Як розрізняються тести за психологічним спрямуванням?
2. Які методи використовуються при дослідженні пізнавальної діяльності? Які відомості про випробовуваного можуть бути отримані у результаті дослідження пізнавальної діяльності?
3. У чому сутність відомостей про випробовуваного, отриманих у результаті сфери сприйняття?
4. У чому сенс таблиці Шульте?
5. Для дослідження якої сфери використовується метод запам'ятовування?
6. Що означає психогометричний тест? Хто його автор?
7. Які психологічні особливості властиві людям із ланки квадрат?
8. Які ознаки притаманні особам групи трикутник?
9. Які примітні риси осіб групи прямокутник?
10. Які звички і якості мають особи групи коло?
11. У чому унікальність людей, чий образи можна змалювати зигзагом (хвилястою лінією)?
12. У чому сутність тесту на стресостійкість? З якою метою тест на стресостійкість слугує при зарахуванні людини на роботу?
13. Чи є можливим виявити рівень здатності до самоконтролю за допомогою тесту на стресостійкість?
14. Який рівень стресостійкості може вивести людину з ритму?
15. Чи можуть особистості із середнім рівнем стресостійкості справлятися зі стресовими ситуаціями?
16. Що таке тест Ассінгера? На що він орієнтує?
17. Що означає анкетування? Що таке анкета і які різновиди?
18. Що таке бесіда? Що передбачає даний метод?
19. Що таке опитування (інтерв'ю)? Який головний чинник методу властивий інтерв'юеру?
20. У чому сенс вислову: «Слово... є певною мірою стимулом розуму...» (Титу Майореску)?

ДОДАТКИ

ЧИТАЙМО: ЦІКАВО І КОРИСНО

Є ті, хто стверджує, ніби освіта – привілей людей вільних. Не так. Дослухайтеся філософів, які кажуть, що тільки освічені вільні...

Епіктет

Психологія досліджує життєве значення психіки, сприяє підвищенню психологічної культури особистості і суспільства; спрямовує накопичені знання на підвищення рівня навчальної і професійної підготовки. Тож психологічні знання допомагають правильно організувати професійну діяльність; розумно опанувати новими технологіями; адаптуватися без труднощів у колективі; сформувати належну морально-психологічну атмосферу. Наразі це необхідно кожній людині у сфері професійної зайнятості й на всіх етапах життя.

Терміни поповнять сферу психологічних понять; збагатять рівень загального розвитку. Читайтемо.

ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕРМІНИ

Словник – це книга книг...

Анатоль Франс

Акцентуація – перебільшення особистісних утворень у межах психологічної норми.

Антиципація – здатність людини передбачати результат своєї діяльності.

Апатія – психічний стан, спричинений втомою, переживаннями, що виявляється втратою інтересу, байдужістю до оточення.

Апперцепція – залежність сприймання від сенсу психологічного життя і особливостей особистості.

Архетип – центральне поняття аналітичної психології. Спосіб поєднання образів, що передаються від покоління до покоління.

Асоціація – група, у якій міжособистісні стосунки залежать від особистісно-значущої сутності спільної діяльності.

Астенія, астеничність – стан підвищеної стомлюваності, з частою зміною настрою, дратівливістю, розладами сну.

Атрибуція – приписування соціальним об'єктам тих властивостей, що не представлені у полі уваги. Приписування зумовлене так: спостереження дає людині замало інформації для адекватного погляду на соціальні об'єкти і тому необхідно в уяві «добудувати» їх.

Атрибуція каузальна – інтерпретація суб'єктом міжособистісного сприймання чинників і мотивів поведінки інших людей на основі власного досвіду проживання подібних ситуацій.

Аутизм – занурення у світ особистих переживань, з послабленням або втратою контакту з дійсністю, втратою інтересу до реальності, відсутністю прагнення до спілкування з оточенням, бідністю емоційних виявів.

Афект – сильний, нетривалий емоційний стан, що раптово виникає під впливом несподіваної негативної інформації, має бурхливий перебіг і не контролюється свідомістю.

Афектація – штучна піднесеність і збудженість, перебільшений і підкреслений вияв якого-небудь почуття, настрою.

Афективне виснаження – наслідок яскравих емоційних виявів або сильних переживань.

Афективне збудження – схильність до надмірно легкого виникнення сильних емоційних сплесків, неадекватних силі подразника.

Афект неадекватності – негативні переживання, що виникають у результаті непорозуміння; незадоволення життєво важливих потреб.

Афективний шок – стан гальмування, апатії після пережитого афекту.

Афіліація – мотиваційний стан, пов'язаний з потребою у спілкуванні та емоційних контактах.

Бадьорість – бадьорий (активний) психічний стан.

Байдужість (індиферентність) – стан людини, за якого зовнішні й внутрішні впливи не викликають емоцій.

Безсвідоме – низка психічних процесів, актів, станів, зумовлених явищами дійсності, у перебігу яких людина не знаходить пояснень.

Біхевіоризм – один із напрямків психології, що зводить поведінку людей до механічних, машиноподібних актів у відповідь на зовнішні подразники.

Блаженство – вищий ступінь щастя, насолода.

Взаємодія – процес впливу суб'єктів (об'єктів) один на одного, що породжує їхню взаємозумовленість і взаємозв'язок.

Взаємодія відчуттів – закономірність відчуттів, що виявляється у зміні чутливості однієї аналізаторної системи під впливом діяльності іншої.

Взаємодія навичок – вплив попередніх навичок на утворення нових.

Взаєморозуміння – процес досягнення єдності в думках, цінностях, при якому максимально враховуються позиції людей.

Вибірковість – властивість психічного відображення реагувати лише на подразники, що відповідають найбільш значущим потребам людини.

Випереджувальна увага – вид уваги, що передбачає цілеспрямований пошук та відбір інформативних ознак об'єктів, результатів діяльності, планів здійснення мети, оптимальних методів її досягнення.

Витіснення – механізм психологічного захисту особистості як спосіб уникнення внутрішнього конфлікту завдяки активному вилученню зі свідомості негативної інформації.

Виховання – цілеспрямований, організований процес, що сприяє формуванню особистості.

Відображення – загальна властивість матерії, пов'язана зі здатністю об'єктів, явищ до взаємодії та взаємовідтворення.

Відповідальність – зовнішній та внутрішній (особистісний) контроль за діяльністю суб'єкта. Зовнішня (соціальна) відповідальність здійснюється завдяки підзвітності особи, заохоченню та санкціям за результати її діяльності. Особистісний самоконтроль виявляється в почутті обов'язку, сумління.

Відтворення – мнемічний процес, що актуалізує знання, вміння, навички, які зберігаються у пам'яті.

Відтворювальна (репродуктивна) уява – створення образів, що раніше були сприйняті і закріплені в досвіді людини.

Відчуття – процес відображення окремих властивостей і якостей предметів, явищ та подій, що безпосередньо діють на органи чуття.

Вікова психологія – галузь психологічної науки, що вивчає закономірності розвитку та функціонування психіки людини на всіх етапах її індивідуального життя.

Віра – специфічний стан психіки, завдяки якому людина повністю і без аргументів приймає як істинне певне знання, незважаючи на фактичні, формально-логічні докази. Тверда переконаність, упевненість у виконанні.

Включення – механізм психологічного захисту, який виявляється у переоціненні значущості чинника, що шкодить.

Внутрішня (інтернальна) локалізація контролю – схильність людини пояснювати причини своїх дій і поведінки внутрішніми чинниками (здібності, внутрішній стан та ін.).

Внутрішня увага – увага суб'єкта, пов'язана зі структурною організацією його діяльності і спрямована на потреби, мотиви, мету, плани, рішення.

Вольова регуляція поведінки – регуляція спонукання до дій, що відбувається на основі довільної форми мотивації, коли людина умисно й усвідомлено створює допоміжні спонукання (гальмування) до дії через зміну смислу дії.

Вольове зусилля – стан емоційного напруження, що мобілізує внутрішні ресурси людини (пам'ять, мислення, уяву тощо) і створює допоміжні мотиви до дії.

Вольові дії – дії, скеровані на досягнення свідомо поставленої мети і пов'язані з подоланням зовнішніх та внутрішніх труднощів.

Вольові риси – риси, що проявляються в умовах, які спонукають особистість головно до вольових зусиль, здійснення вольових дій і зумовлюються потребою людини в активній та змістовній діяльності.

Вольові якості – відносно стійкі, незалежні від конкретної ситуації психічні утворення, що засвідчують досягнутий особистістю рівень свідомої саморегуляції поведінки, її влади над собою.

Воля – розуміється як внутрішня активність особистості, пов'язана з вибором мотивів; прагненням до досягнення мети, зусиллям до подолання перешкод, мобілізацією внутрішньої напруженості, здатністю регулювати спонукування, можливістю приймати рішення та гальмувати поведінкові реакції.

Гармонійна особистість – людина, яка перебуває в єдності зі світом, людьми і своїм еством.

Геніальність – особистісна властивість людини, найвищий ступінь розвитку обдарованості, таланту.

Герогіка – наука про соціально-педагогічні проблеми людей похилого віку.

Геронтогенез – період життя людини, що починається після 60-ти років.

Гештальт (цілісна форма, цілісний образ, структура) – одне з основних понять гештальтпсихології, введене для опису якісно своєрідних цілісних ознак образів чи психічних структур.

Гіпнотичний стан – стан неповного, часткового усвідомлення (сну), часто зумовлений навіюванням.

Готовність до відтворення – індивідуальна особливість пам'яті людини, що виявляється в тому, наскільки швидко та легко у потрібний момент вона може пригадати необхідні знання, вміння, навички.

Група – обмежена кількість людей, яка виділяється із соціального цілого на основі визначених ознак (діяльності, структури, композиції, рівня розвитку).

Групова інтеграція – стан групи, що виявляється упорядкованістю внутрішньогрупових структур; погодженістю основних компонентів системи групової активності; усталеністю субординаційних взаємозв'язків; стабільністю функціонування; ознаками, що свідчать про психологічну єдність, цілісність соціальної спільності.

Групова увага – зосередження уваги групи в умовах роботи у колективі.

Дедуктивний умовивід – форма мислення, що дає змогу зрозуміти конкретний факт на основі загального положення.

Дедукція – рух пізнання від більш загального до одиничного, отримання висновку про окреме явище з огляду на знання ширшого стану справ (контексту), ситуації, гештальту.

Деменція – стан, що вирізняється розладами інтелекту і поведінки. Це може привести до втрати елементарних навичок, які стосуються усіх сфер життєдіяльності. Зазвичай, деменція зустрічається у людей похилого віку (після шістдесяти п'яти років).

Деперсоналізація – стан, пов'язаний зі зміною свідомості; неприємні суб'єктивні відчуття втрати свого «Я» і переживання відсутності емоційної залученості щодо близьких, а також праці.

Депресія – психопатологічний стан, що супроводжується пригніченням настроєм, зниженням психологічної активності та життєвих спонукань; інтелектуальною та моральною загальмованістю, недооцінкою своєї особистості.

Дистимія – пригнoblений настрій, що виникає без очевидної причини з перевагою негативних емоцій та зниженням мотивації.

Друге дихання – стан, що виникає внаслідок активації резервних можливостей організму у процесі виконання тривалої напруженої роботи.

Дія – відносно завершений елемент діяльності, спрямований на досягнення певної проміжної усвідомленої мети.

Діяльність – усвідомлена, цілеспрямована активність людини, зумовлена потребами та спрямована на пізнання і перетворення світу.

Довільна пам'ять – вид пам'яті, що ілюструється усвідомленням мети щось запам'ятати, відтворити.

Довільна увага – вид уваги, зумовлений потребами діяльності, що виявляється у свідомому спрямованому зосередженні уваги.

Довільна уява – вид уяви, що виявляється у створенні того чи іншого нового образу зі спеціальною метою.

Довільні дії – цілеспрямовані дії, що виходять з усвідомлених мотивів та нерозривно пов'язані з відображенням мети і засобів її досягнення.

Думка – одиниця мислення, в якій виражається процес пізнання світу, інших людей та бачення себе.

Евристика – наука, що вивчає закономірності пошукової діяльності людини.

Ейфорія – підвищений, радісний настрій; відчуття достатку, благополуччя, що не відповідає об'єктивним обставинам. Все це вирує у поєднанні з уповільненням мислення (аж до персеверації).

Експресія – зовнішнє вираження емоцій.

Екстеріоризація – процес переходу від внутрішньої (психічної) до зовнішньої (предметної) дії.

Екстероцептивні відчуття – вид відчуттів, що відображають якості предметів і явищ навколишнього світу, утворені аналізаторами, рецепторна частина яких перебуває на поверхні тіла.

Екстраверсія – спрямованість особистості на: довкілля, оточуючих людей, предмети, події.

Екстраверт – людина, реакції і поведінка якої в основному визначають зовнішні враження, а не внутрішні.

Екстраверт емоційного типу – людина, почуття якої узгоджуються із загальноприйнятими критеріями і враженнями та перебувають під впливом традиційних цінностей.

Екстраверт інтуїтивного типу – людина, якій властиво у зовнішньому світі сприймати те, що відбувається «за лаштунками».

Екстраверт мисленнєвого типу – людина, життєві прояви якої залежать від інтелектуальних висновків, хоч її судження ґрунтуються на зовнішніх критеріях (загальноприйняті погляди, традиції).

Екстраверт сенсорного типу – людина, яку завжди притягують такі об'єкти, що викликають сильні відчуття.

Емоційне збідніння (афективна тупість) – недостатність або втрата афективного відгуку, бідність емоційних виявів, байдужність.

Емоційність – загальна ознака емоційної сфери людини.

Емоція – переживання людиною свого ставлення до якогось об'єкта або події; рефлекторна психотерапевтична реакція, пов'язана з проявом суб'єктивного пристрасного ставлення (у вигляді переживання) до ситуації та її результату.

Емпатія – емоційний аспект розуміння іншої людини; здатність емоційно відгукнутися на її проблеми; уміння співчувати.

Емпіричні поняття – життєвські, донаукові поняття, що відображають чуттєві ознаки, властивості (тобто, виділені за допомогою органів чуття).

Естетична свідомість – одна з форм суспільної свідомості, що реалізується через призму художньо емоційного освоєння дійсності у формі естетичних почуттів, оцінок, смаків, ідеалів.

Естетичне почуття – особливе почуття насолоди, що відчуває людина, сприяючи прекрасному у навколишній дійсності (твори мистецтва).

Естетичний ідеал – абсолютне уявлення людини про прекрасне.

Естетичний смак – здатність людини правильно оцінювати прекрасне, відрізнити прекрасне від негідного.

Ефект ореолу – вплив загального враження про людину, раніше отриманої інформації про неї на сприймання і оцінку її як особистості.

Заміщення – механізм психологічного захисту, тобто перенесення дії з недосяжного об'єкта на такий, що можна досягти.

Заперечення – механізм психологічного захисту особистості, що виявляється у несприйнятті інформації, що турбує і може призвести внутрішнього до конфлікту.

Зберігання – процес, що забезпечує утримання матеріалу у пам'яті впродовж певного часу.

Звичка – негнучка, малоусвідомлювана форма поведінки.

Знання – сукупність відомостей про навколишній світ, здатність людей орієнтуватись у системі соціальних взаємин, діяти відповідно до обставин у різних життєвих ситуаціях.

Зовнішня (екстернальна) локалізація – схильність людини приписувати причини своїх дій та поведінки зовнішнім чинникам (доля, обставини, природні перешкоди тощо).

Зосередженість – спрямованість або зібраність (думок, уваги), заглибленість у власний душевний світ; властивість уваги, що означає не тільки відхилення від другорядного, а й гальмування побічних стимулів, оскільки вони не стосуються провідної діяльності.

Ідеальне – активне відображення у свідомості людини об'єктів у вигляді образу, духовних цінностей тощо.

Ідентифікація внутрішньогрупова – форма відносин, за якої переживання одних членів групи сприймаються іншими як мотиви поведінки, що організують власну діяльність, спрямовану одночасно на здійснення групової мети і на усунення фруструючих впливів.

Ізоляція – механізм психологічного захисту особистості як відокремлення у свідомості людини чинників, що її травмують.

Ілюзія – неадекватне сприймання (викривлене); неправильно відображає об'єкт, що діє на аналізатор.

Індивід – людина як одинична природна істота, представник виду *Homo sapiens*.

Індивідуальна увага – вид уваги; зосереджується увага суб'єкта на своєму завданні.

Індивідуальність – неповторне поєднання психологічних особливостей, ознак людини, що визначає її своєрідність і несхожість на інших людей.

Інертність – млявість, пасивність, бездіяльність, відсутність активності.

Інертність розуму – індивідуальна особливість мислення, що виявляється у малорухомості мислення, у здатності мислити звичним способом, за звичною схемою.

Індукція – рух пізнання від конкретного до загального, формування висновків про властивості цілого класу об'єктів шляхом перенесення знань про окремі одиничні об'єкти цього класу.

Інсайт – осяяння, зрозуміння, раптове бачення. Поняття введено гештальтпсихологією, означає раптове розуміння (яке не впливає з попереднього досвіду) суттєвих відношень і структури ситуації, завдяки чому досягаються осмислене вирішення питання.

Інтелект – відносно стійка структура розумових здібностей людини, що виявляється в ефективності її індивідуального підходу до ситуації, яка вимагає пізнавальної та евристичної активності.

Інтелігентність – система особистісних властивостей людини, притаманних представникам суспільства, які зайняті розумовою працею і є носіями культури. Їм властиві: почуття соціальної справедливості; схильність до надбань національної і світової культури; підпорядкованість велінню совісті, а не зовнішнім ситуативним вимогам; тактовність, толерантність, порядність; розуміння інших людей. Прикметні чинники: милосердя і здатність співпереживати.

Інтенсивність уваги – властивість уваги, що означає напругу, силу зосередженості уваги на об'єкті.

Інтерес – форма прояву пізнавальної потреби, що забезпечує спрямованість особистості, усвідомлення мети діяльності; емоційний вияв пізнавальних потреб особистості.

Інтеріоризація – процес переходу від зовнішньої реальної дії до внутрішньої, ідеальної.

Інтерпретація – роз'яснення, тлумачення наукових і літературних текстів, творів образотворчого мистецтва; також – відтворення (приміром, у музиці).

Інтроверсія – зосередження особистості на власних переживаннях і думках; схильність до самоаналізу; замкненість.

Інтроверт – людина, яка у діях і вчинках більше керується власними думками, внутрішніми переконаннями, ніж зовнішніми враженнями і впливами.

Інтроспекція – метод психологічного дослідження, що виявляється у спостереженні за власними почуттями, думками тощо (тобто, самоспостереження).

Інтуїтивне мислення – вид мислення, що відбувається згорнуто у часі, швидко; у ньому відсутній поділ на етапи; малоусвідомлений.

Катарсис – емоційний сплеск, розв'язка внутрішнього конфлікту, стан внутрішнього очищення.

Квазіперсоналізація – реалізація потреби бути особистістю поза ефективною діяльністю; зокрема, спроба несприйнятливими засобами.

Класифікація – пошук істотних і спільних ознак, елементів, зв'язків для певної групи об'єктів з метою створення основи для розподілу об'єктів на групи, підгрупи, класи.

Когнітивний дисонанс – неузгодженість двох суперечливих знань, які є у свідомості людини, що супроводжується виявами негативних емоцій.

Колективна увага – зосередження уваги певної групи осіб на одному об'єкті.

Коливання (флуктуації) уваги – періодична, короткочасна, мимовільна зміна напруження уваги до певного об'єкта або діяльності.

Контраст відчуттів – зміна інтенсивності та якості відчуттів під впливом попереднього або супутнього подразника.

Концентрація уваги – властивість уваги, що виражає єдність зосередженості та інтенсивності уваги.

Концепція – система поглядів, те чи інше розуміння явищ і процесів; єдиний, визначальний задум.

Креативність – творчість, здатність до створення нового, оригінального.

Критичність розуму – усвідомлений контроль за перебігом інтелектуальної діяльності людини, під час якого відбувається оцінення роботи, думки, вироблених гіпотез, шляхів їхнього доведення.

Лабільність – швидкість виникнення та перебігу процесів збудження і гальмування.

Лідер – людина, яка завдяки своїм особистим якостям (професійним, організаційним, комунікативним) має найбільший вплив на членів соціальної групи.

Логіка – наука про форми і закони мислення.

Логічне мислення – вид мислення, що спирається на поняття, судження, в яких виокремлені властивості за допомогою логіки, без використання емпіричних даних.

Локус контролю – схильність людини приписувати відповідальність за результати своїх дій зовнішнім силам і обставинам, або навпаки – власним зусиллям та здібностям.

Маніакальне збудження – надмірне прагнення до діяльності з незакінченістю і невмотивованими переходами від одного виду діяльності до іншого. Здійснюється з підвищеним афектом, прискоренням мислення і мови.

Маразм – стан повного зниження психічної та фізичної діяльності людини внаслідок старості або хронічної хвороби.

Ментизм – безперервний і некерований потік думок, спогадів, образів, уявлень, що виникають мимовільно.

Мета виховання – сукупність властивостей особистості, які прагне сформувати суспільство.

Мета вікової психології – спосіб наукового вивчення змісту та механізмів психічного розвитку людини упродовж життя.

Ментальність – притаманний нації варіант світосприймання, поведінки, що реалізується на спільній мовній, культурній і морально-етичній основі.

Методи формування свідомості – методи різнобічного впливу на свідомість, почуття, волю особи з метою формування поглядів і переконань.

Мимовільна увага – вид уваги, що виникає незалежно від наміру та мети людини.

Мимовільна уява – створення нових образів, що не скеровується спеціальною метою.

Мислення – процес відображення предметів і явищ довкілля у реальних властивостях і зв'язках.

Мислення саногенне – мислення, свідомо спрямоване на подолання негативних емоційних розладів; психічне оздоровлення людини.

Міжособистісна взаємодія – певна форма життєдіяльності людей, спосіб передачі форм культури та суспільного досвіду.

Міжособистісні стосунки – взаємозв'язки між окремими людьми (групами людей), що об'єктивно виявляються способами взаємних впливів у процесі різних видів спільної діяльності (зокрема, спілкування); суб'єктивно оцінюються.

Міміка – зовнішнє вираження психічних станів за допомогою м'язів обличчя.

Мовленнєва діяльність – процес використання людиною мови для спілкування.

Монотонія – стан, що виявляється у сонливості, зниженні волі, уваги; зменшується трудова мотивація, унаслідок появи негативних емоцій.

Моральне виховання – виховна діяльність, що має на меті сформувати стійкі моральні якості, потреби, почуття, навички і звички поведінки на основі ідеалів, норм і принципів моралі.

Мотивація досягнення – наполегливість у досягненні своєї мети, прагнення до поліпшення результатів, незадоволення досягнутим, намагання досягти успіху.

Мотиви – пов’язані із задоволенням певних потреб спонукання до діяльності.

Мрія – вифантазований образ бажаного майбутнього, спрямований на перспективу життя і діяльності людини.

Навички – опанування до автоматизму способами використання певних засобів діяльності.

Навіювання – цілеспрямований вплив однієї людини на іншу, яка некритично, пасивно, в обхід своїх думок сприймає цей вплив.

Нав’язливий стан – постійне виникнення нездоланих, далеких для особистості (зазвичай, неприємних) уявлень, спогадів, сумнівів, страхів, прагнень, потягів, рухів, дій і при цьому збереження критичного ставлення та спроб подолання.

Налаштовування – спрямованість думок, почуттів. Зазвичай, людина перебуває у тому душевному стані, що має певний напрямок думок, поглядів.

Наполегливість – воляова якість, що виявляється в умінні людини активно викликати дії, потрібні для подолання труднощів; енергійно діяти під час досягнення мети.

Наслідувальність розуму – виявляється у постійному копіюванні відомих способів міркування, у відсутності потреби зробити самостійні кроки у вирішенні питання.

Настрій – загальний емоційний стан людини, що виражає її життєвий тонус упродовж певного часу.

Натхненність – стан, переповнений піднесеними почуттями, прагненнями, що ілюструють високий рівень вияву.

Натхнення – стан творчого підйому, своєрідного напруження, хвилювання, що веде до виникнення або реалізації задуму (ідей) в науці, а також у галузі мистецтва.

Наукові поняття – форма мислення, що виявляється у відображенні істинного в об’єктах або явищах.

Науковий світогляд – цілісна система наукових, філософських, політичних, моральних, правових, естетичних понять, поглядів,

переконань і почуттів, що визначають ставлення людини до навколишньої дійсності й до себе.

Націленість – спрямованість зусиль, дій, думок і почуттів на досягнення мети.

Національна самосвідомість – усвідомлення людиною причетності до певного народу, його культури і мови; бачення свого місця й ролі у світовій цивілізації та права на національну незалежність.

Неофіційна група (неформальна) – реальна соціальна спільність, що не має юридично зафіксованого статусу, добровільно об'єднана на основі симпатії, дружби, спільності інтересів чи прагматичних цілей.

Образ – суб'єктивне цілісне відображення дійсності, де одночасно виявляються три форми існування матерії, виражені в категоріях простору, руху і часу.

Обсесивно-компульсивний розлад (ОКР) – невроз нав'язливого стану. За загальними ознаками, з'являються нав'язливі, небажані думки, ідеї, уявлення (обсесія); нав'язлива поведінка, що спонукає до захисних дій, звичок (компульсія). Зокрема, багаторазове вставляння ключа у замочну скважину під час відмикання чи замикання дверей, смикання автомобільної ручки у дверцятах, рахування кількості разів у спосіб (сюди-туди) при застібанні блискавки на курточці тощо.

Особистість – системна соціальна якість людини, що виникає в результаті його активної взаємодії з довкіллям.

Пам'ять словесно-логічна – специфічний вид пам'яті, що проявляється у запам'ятовуванні й відтворенні думок, понять, суджень.

Пасивна уява – вид уяви, що не передбачає визначення мети, інколи – це ілюзія життя.

Пасивний психологічний захист – особлива регулятивна система, яку використовує особистість для усунення психологічного дискомфорту і переживань, що загрожують Я-образу та збереження його на рівні, бажаному й можливому, за цих обставин.

Переконання – система усвідомлюваних потреб, що спонукають діяти відповідно до своїх поглядів, принципів, світогляду.

Персеверація – психічний стан, що виявляється невідступним або частим повторенням якого-небудь слова, думки, мелодії чи дії.

Персона – особистість людини в тому вигляді, якою вона постає в очах інших. Згідно з вченням Карла Густава Юнга, персона як «маска» людини, дає компромісну можливість особі взаємодіяти з навколишнім світом, посідаючи ту роль, яку вона здатна зайняти і тримати.

Персоналізм – філософський напрям, що коментує людину не як істоту, яка мислить і сумнівається, а як діючий, індивідуалістичний, прагматичний суб'єкт, що прагне до самоактуалізації, досягнення певної мети. Моральні цінності в цьому контексті можуть втрачати сенс.

Подразливість – здатність живого організму реагувати на зовнішні впливи середовища певними біологічними процесами.

Порівняння – мисленнєва дія, що виявляється у відображенні ознак подібності. Людина може порівнювати наочно дані або уявлювані об'єкти, створюючи їхні образи.

Правове виховання – виховна діяльність закладу освіти, сім'ї, правоохоронних органів, спрямована на формування у молоді правової свідомості, навичок і звичок, законослужняності.

Прагнення особистості – мотиви поведінки, в яких виявлена потреба в чомусь, що може бути досягнуто вольовими зусиллями.

Предмет вікової психології (як галузі психологічної науки) – вікова динаміка психіки людини, закономірності та факти розвитку психічних процесів і властивостей особистості на різних етапах індивідуального життя.

Пригадування – вид довільного відтворення, що вимагає від людини активних вольових і розумових зусиль.

Пристрасть – стійке й тривале почуття, пов'язане зі стійким прагненням людини до певного об'єкта.

Продуктивне мислення – вид мислення, у якому найповніше виявляються інтелектуальні здібності людини (творчий потенціал), що впливають на темп засвоєння знань, перенесення їх у нові умови.

Проекція (викидання) – несвідоме перенесення на інших осіб власних переживань, у яких людина не хоче собі зізнатися через їх соціальну неприйнятність.

Професійна адаптація – процес пристосування людини до професійної діяльності, умов; досягнення бажаної продуктивності праці й відповідності між професійними намірами, інтересами, якостями особистості та вимогами до діяльності.

Професійна діяльність – важливий чинник, що впливає на розвиток особистості у зрілому дорослому віці.

Психіатр – лікар; спеціалізується на психіатрії, галузі медицини, що вивчає причини виникнення, прояви, перебіг, методи запобігання і лікування психічних розладів.

Психіка – властивість високоорганізованої матерії, що проявляється у відображенні об'єктивної дійсності.

Психічна контрольність – інтегративний (синтезуючий) психічний процес, що проймає, структурує та завершує дію всіх психічних процесів, зумовлюючи розвиток і вдосконалення психіки. Український вчений Ярослав Цурковський виокремив такі головні властивості психічної контрольності: адекватність; конкретність; виразність; широта охоплення; оперативність; активність; тривалість концентрації.

Психоаналіз – система засобів виявлення особливостей переживань і дій людини, зумовлених несвідомими спонуканнями; науково-терапевтичний напрямок, що започаткував Зігмунд Фрейд.

Психолог – фахівець, який оцінює, діагностує, вивчає поведінку і розумові процеси людини.

Психологічний захист – регулятивна система, яку особистість використовує для усунення психологічного дискомфорту, переживань, що загрожують Я-образу, і зберігає його на бажаному і можливому за певних обставин рівні.

Психологія – наука про факти, закономірності та механізми психічного життя людей.

Психосемантика – галузь психології, що вивчає походження, структуру, функціонування індивідуальної системи значень; впливає на процеси сприйняття, мислення, пам'яті, прийняття рішень. Об'єктом дослідження психосемантики є вплив образів, символів, символічних дій, вербальних форм, мотивів, емоцій – на формування системи індивідуальних значень світогляду людини.

Радість – позитивний емоційний стан, пов'язаний з можливістю задовольняти актуальну потребу, імовірність якої в цей момент була невеликою й невизначеною.

Раціоналізація – механізм психологічного захисту особистості як псевдорозумне пояснення людиною своїх бажань, вчинків; насправді

зумовлене причинами, визнання яких загрожувало б втратою самоповаги.

Реактивність – сила емоційної реакції на зовнішні та внутрішні подразники.

Реальна група – обмежена за кількістю спільність людей, яка існує у спільному просторі й часі та об'єднана реальними стосунками у процесі взаємодії.

Репродуктивне мислення – вид мислення, що забезпечує вирішення завдань, спираючись на відтворення вже відомих людині способів.

Ретроспектива – погляд у минуле; бачення того, що було у минулому.

Ретроспекція – форма мовного вираження, що повертає слухачів до попередньої змістовної інформації.

Референтна група – реальна чи умовна соціальна спільність, з якою людина порівнює себе, як з еталоном; до якої відносить себе і на норми та цінності якої орієнтується у власній поведінці та самооцінненні.

Рефлексія – усвідомлення суб'єктом того, як його сприймають і оцінюють інші особи або спільноти; бачення власного психічного стану.

Ригідність – інертність, нечутливість до зміни умов, стереотипність мислення.

Розвиток – рух від простих форм і структур до вищих, складніших.

Розвиток людини – процес становлення та формування її особистості під впливом зовнішніх і внутрішніх, керованих і некерованих чинників, серед яких визначальна роль належить цілеспрямованому вихованню та навчанню.

Розуміння – завжди пов'язане з мисленням.

Розумове виховання – цілеспрямована діяльність педагогів із розвитку інтелектуальних здібностей і мислення людини, прищеплення культури розумової праці.

Роль – спосіб конкретної поведінки особистості у конкретній соціальній ситуації.

Самоактуалізація особистості – використання людиною власних талантів, здібностей, можливостей.

Самооцінка – цінність, значущість якої надає собі людина загалом та окремим сторонам своєї особистості, діяльності, поведінки.

Самоповага – співвідношення істинних досягнень особистості і того, на що людина претендує, розраховує.

Самосвідомість особистості – усвідомлене ставлення людини до своїх потреб і здібностей, потягів і мотивів поведінки, переживань і думок.

Самостійність розуму – індивідуальна особливість мислення людини, яка виявляється в тому, що суб'єкт прагне самостійно прокоментувати завдання, прийняти рішення, обґрунтувати правильність.

Свідомість – вища, інтегрована, керована форма психіки, що складається під впливом суспільно-історичних умов у трудовій діяльності людини та її мовленнєвого спілкування з іншими людьми.

Сенсорна пам'ять – вид пам'яті, що виявляється у миттєвому відбитку різної модальності в аферентній частині аналізатора.

Система – сукупність елементів, система з її елементами, зв'язками, взаємозв'язками, що утворює певну цілісність, єдність.

Систематизація – мисленнєва дія, спрямована на виділення істотних і загальних ознак та утворення за ними груп (класів), об'єктів.

Сором – негативний емоційний стан, що виражається в усвідомленні невідповідності думок, вчинків і зовнішності не тільки сподіванням оточуючих, а й власним уявленням про належну поведінку і зовнішність.

Соціалізація – процес перетворення людської істоти на суспільного індивіда, утвердження його як особистості, залучення до суспільного життя, як активної, дієвої сили.

Соціально-психологічна ідентифікація – уміння зрозуміти іншу людину, стати на її позицію (децентрація).

Соціально-психологічна рефлексія – усвідомлення суб'єктом того, як він сприймається іншими людьми.

Соціально-психологічний тренінг (СПТ) – напрямок діяльної психології, змістом якого є підвищення комунікативної компетентності людини й оволодіння навичками та прийомами міжособистісного спілкування.

Спілкування – мовлення, взаємодія осіб (двох чи більше), що виявляється в обміні інформацією пізнавального, афектно-оцінного значення.

Спостереження – цілеспрямоване, планомірне сприймання об'єктів, у пізнанні яких зацікавлена особистість. Це – найрозвиненіша форма навмисного сприймання.

Сприймання – пізнавальний психічний процес відображення у свідомості людини предметів і явищ навколишнього світу.

Стиль спілкування – індивідуально-стабільна форма комунікативної поведінки людини, що виявляється за будь-яких умов взаємодії – у ділових і особистісних стосунках, стилі керівництва і виховання дітей, способах прийняття рішень і розв'язання конфліктів, прийомах психологічного впливу на людей.

Стійкість розуму – індивідуальна особливість мислення, що виявляється у постійному орієнтуванні на закономірні властивості об'єкта.

Стійкість уваги – властивість уваги, що виявляється у тривалому утриманні уваги на предметові чи якійсь діяльності.

Сублімація – форма психологічного захисту у ситуації конфлікту шляхом трансформації нижчих (приміром, інстинктивних) форм у вищі форми.

Судження – форма мислення, що відображає окремі зв'язки між об'єктами та їхніми ознаками, шляхом ствердження або заперечення.

Схематизація – спосіб створення образів уяви, коли розбіжності зменшуються, ознаки схожості виступають на перший план.

Талант – вища здатність людини до певного виду діяльності (творчої, наукової, політичної, виробничої).

Творча уява – вид уяви, що виявляється у самостійному створенні нових, оригінальних образів.

Темперамент – вроджені форми поведінки, що виявляються у динаміці, тону та рівноваженості наших реакцій на життєві впливи.

Теорія – система взаємопов'язаних ідей, побудов і принципів, що пояснюють певні спостереження над реальністю.

Типізація – спосіб створення образів, уяви як виділення істотного в однорідних фактах і втілення їх у конкретних образах.

Тупість – обмеженість розумових здібностей, нетямущість, некмітливість. Синонім: тупоумство.

Увага – форма психічної активності, що виявляється у зосередженості суб'єкта у певний момент часу на якомусь реальному або ідеальному об'єкті (предметом, події, образіві тощо).

Уважність – здатність концентруватися на чому-небудь; вчиняти дії, не зважаючи на сторонні справи.

Узагальнення – мисленнева форма, що відображає спільність предметів та явищ за істотними ознаками.

Уміння – здатність людини усвідомлено застосовувати набуті знання адекватно до нових обставин діяльності.

Умовивід – форма мислення, в якій з одного або кількох суджень виводять нове судження.

Установка – неусвідомлений стан готовності особи сприймати певні явища, оцінювати їх та відповідно реагувати. Установка виникає шляхом передбачення майбутніх подій і, як наслідок, форми реагування.

Установка соціальна – готовність особистості до певного сприйняття й оцінювання соціальних явищ, процесів, обставин, поведінки.

Уява – психічний пізнавальний процес, що виражається: у побудові нового образу; у створенні програми поведінки, коли проблемна ситуація невизначена; у створенні образу, відповідного до опису об'єкта.

Фасилітація соціальна – підвищення продуктивності діяльності особи внаслідок актуалізації в її уяві образу людини (групи людей), що є значущими (або являють ворожий відтінок).

Філогенез – історичне формування групи організмів; еволюція людської психіки, поведінки, свідомості впродовж історії людства.

Фрейм – прихований на рівні несвідомого або пам'яті еталон, завдяки якому людина усвідомлює візуальні, аудіальні образи та порівнює, класифікує нові об'єкти сприйняття; смислова композиція (контекст), цілеспрямований спосіб організації інформації, завдяки яким комуніканти подають один іншому відомості з метою сформувані в уяві іншого чітко очікуваний образ предмета розмови.

Фрустрація – стан, що виникає внаслідок реальної або уявної перешкоди, на шляху до досягнення мети. Стан дезорганізації свідомості й діяльності, спричинений об'єктивно нездоланими або пережитими перешкодами до бажаної мети. Внутрішній конфлікт

особистості між її спрямованістю й об'єктивними можливостями, з якими особистість не згодна.

Футурологія – наука прогнозування майбутнього шляхом екстраполяції існуючих технологічних, економічних, соціальних тенденцій.

Якість відчуття – основна властивість певного відчуття, що відрізняє його від інших.

Я-концепція – динамічна система уявлень людини про себе, яка включає усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних та інших особливостей; самооцінка та суб'єктивне сприймання зовнішніх чинників, що впливають на особистість.

Пам'ятаймо: «Люблю словники. Люблю їх не тільки за велику користь, але й за те, що є у них прекрасне і величне...» (*Анатоль Франс*).

* * *

Кожен, хто зве себе письменним Українцем, мусить конче мати у своїй хаті... українського словника й частіше заглядати до нього, бо без цього літературної мови не навчитися... (*Іван Огієнко*).

Слова у словнику вказують на те, що думають люди, а граMATика – як саме думають... (*Іван Вихованець*).

*Серце людини обмірковує свій шлях,
але Господь керує ходом її ...
Книга пр. Соломонович*

ПРО АВТОРА

КАЦАВЕЦЬ РУСЛАН СЕРГІЙОВИЧ, *кандидат юридичних наук, доцент*

Народився у м. Києві. Закінчив юридичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Потім – аспірантуру в Академії адвокатури України. Захистив дисертацію: науковий ступінь – кандидат юридичних наук, вчене звання – доцент. А ще освоїв психологію, філологію, риторику, журналістику.

Автор понад 160 праць. Це – підручники і навчальні посібники для закладів вищої освіти. Основна тематика – психологія (юридична, кримінальна, судова, пенітенціарна, правова; вікова; психологія особистості; психологія у професійному спілкуванні; риторика і психологія); ораторське мистецтво; професійна етика; юридична деонтологія; правова культура; українська мова (професійне, ділове спрямування; мова державних службовців; мова у професії юриста). Збірники текстів, призначені для роботи зі словом; книги, які представляють: цитати українського письменства і зарубіжних авторів; українські народні звичаї, обряди. Дві монографії; наукові статті.

Навчальні посібники у співавторстві за напрямками: судова риторика; мова процесуальних документів; правознавство; юридична клініка; кримінальний процес України; прокуратура України.

РУСЛАН КАЦАВЕЦЬ: НАВЧАЛЬНІ ВИДАННЯ, НАУКОВІ ПРАЦІ

ПІДРУЧНИКИ, НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ

Підручники і навчальні посібники є базовими у закладах вищої освіти і користуються популярністю.

Плин часу не робить видання буденними. Вони постійно оновлюються, відповідно до вимог вищої освіти і потреб суспільства.

Актуалізуються нові джерела. Вони є значущими в умовах сьогодення (але не переплітаються з політичними мотивами); впливають на розвиток інтелектуальних можливостей; формують почуття відповідальності, толерантності, людяності.

Книги впевнено увійшли у повсякденне слугування студентів, фахівців та широкого кола читачів.

ПІДРУЧНИКИ І НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ

1. *Кацавець Руслан*. Ділова українська мова. За новим Українським правописом. 3-тє видання, доповнене і перероблене відповідно до ДСТУ 4163:2020. Навчальний посібник. – К.: Алерта, 2025. – 342 с.
2. *Руслан Кацавець*. Мова у професійному спілкуванні. Навчальний посібник. Київ: Алерта. – 2025. – 206 с.
3. Руслан Кацавець. Психологія особистості. Навчальний посібник. 2-ге вид. – Київ: 2025, Алерта – 150.
4. *Кацавець Руслан*. Психологія у професійному спілкуванні. Навчальний посібник. – Київ: Алерта, 2025. – 120 с.
5. *Кацавець Руслан*. Риторика і психологія. Навчальний посібник. Київ: Алерта, 2024. – 234 с.
6. *Кацавець Руслан*. Підготовка майбутніх юристів. Навчальний посібник. Київ: Алерта, 2023. – 178 с.
7. *Кацавець Руслан*. Кримінальна психологія. Навчальний посібник. 3-є видання, доповнене. – Київ: Алерта, 2025. – 160 с.
8. *Кацавець Руслан*. Кримінальна психологія. Навчальний посібник. – 2-е вид., доповнене. К.: Алерта, 2022. – 154 с.

9. *Кацавець Руслан*. Кримінальна психологія. Навчальний посібник. – К.: Правова єдність, 2017. – 120 с.
10. *Кацавець Руслан*. Юридична психологія. Навчальний посібник. 3-є видання, доповнене – К.: Алерта, 2023. – 294 с.
11. *Кацавець Руслан*. Юридична психологія. Навчальний посібник. 2-є видання, доповнене – К.: Алерта, 2019. – 150 с.
12. *Кацавець Руслан*. Юридична психологія. Навчальний посібник. – К.: Алерта, 2017. – 112 с.
13. *Кацавець Руслан*. Правова психологія. Навчальний посібник. К.: Алерта, 2021. – 120 с.
14. *Кацавець Руслан*. Судова психологія. Навчальний посібник. – К.: Правова єдність, 2017. – 112 с.
15. *Кацавець Руслан*. Пенітенціарна психологія. Навчальний посібник. – К.: Алерта, 2018. – 110 с.
16. *Кацавець Руслан*. Вікова психологія. Навчальний посібник. 2-е видання. К.: Алерта, 2024. – 144 с.
17. *Кацавець Руслан*. Вікова психологія. Навч. посібн. – К.: 2019. – 112 с.
18. *Кацавець Руслан*. Психологія розвитку особистості. Навчальний посібник. Київ: Алерта. 2024. – 152 с.
19. *Кацавець Руслан*. Психологія особистості. Навчальний посібник. К.: 2021. – Алерта. – 134 с.
20. *Кацавець Руслан*. Ораторське мистецтво. Підручник. – 3-є вид. – К.: Правова єдність. – 2021. – 250 с.
21. *Кацавець Руслан*. Ораторське мистецтво. Підручник. – 2-е вид. – К.: Правова єдність. – 2018. – 216 с.
22. *Кацавець Руслан*. Ораторське мистецтво. Підручник. – К.: Правова єдність. – 2014. – 238 с.
23. *Кацавець Руслан*. Професійна етика юристів. Навч. посібн. – К.: 2017.
24. *Кацавець Руслан*. Професійна етика юристів. 2-ге видання, доповнене. Навч. посібн. – К.: Алерта, 2022. – 246 с.
25. *Кацавець Руслан*. Юридична деонтологія. Навчальний посібник. – К.: 2014. – 126 с.
26. *Кацавець Руслан*. Основи правової культури юриста. Навчальний посібник. К.: Алерта. – 2017. – 135 с.
27. *Кацавець Руслан*. Ділова українська мова. За новим Українським правописом. 2-ге видання, доповнене і перероблене відповідно до ДСТУ 4163:2020. Навчальний посібник. – К.: Алерта, 2022. – 324 с.

28. *Кацавець Руслан*. Ділова українська мова. За новим Українським правописом. Навчальний посібник. – К.: Алерта, 2020. – 308 с.
29. *Кацавець Руслан*. Мова всіх основ основа: цитати, тексти, завдання. Навчальний посібник. – К.: Алерта, 2020. – 170 с.
30. *Кацавець Руслан*. Українська мова: усна і писемна (ділове спрямування). За новим Українським правописом. Навчальний посібник. – К.: Алерта. – 2020. – 264 с.
31. *Кацавець Руслан*. Мова державних службовців. Навчальний посібник. 2-ге вид. – К.: Алерта. – 2023. – 220 с.
32. *Кацавець Руслан*. Мова державних службовців. Навчальний посібник. – К.: Правова єдність, 2017. – 160 с.
33. *Кацавець Руслан*. Українська мова: професійне спрямування. Підручник. – К.: 2007. – 300 с.
34. *Кацавець Руслан*. Мова у професії юриста. Підручник. – 2-е вид. – К.: 2007. – 304 с.
35. *Кацавець Руслан, Кацавець Ганна*. Мова у професії юриста. Підручник. – К.: Алерта, 2005. – 284 с.
36. *Кацавець Руслан*. Культура мови у професійному спілкуванні юристів. Навчальний посібник. – К.: Алерта, 2007. – 143 с.
37. *Кацавець Руслан*. Ділова мова: сучасний вимір. Підручник. [Для студентів вищих навчальних закладів та працівників місцевого самоврядування]. – К.: 2007. – 230 с.
38. *Кацавець Руслан*. Ділова мова: сучасний вимір. Підручник. [Електронне видання: філологічні науки]. – К.: 2007. – 230 с.
39. *Кацавець Руслан (упорядник)*. 1000 цитат від великих і знаменитих. Навчальний посібник. – К.: 2018. – 140 с.
40. *Кацавець Руслан*. Золоте джерельце: слово, мова, красномовство. Навч. посібн. [для студ.вищ.навч.закл.]. 2-е видання. – Київ: 2009.
41. *Кацавець Руслан*. Золоте джерельце: висловлювання про слово, мову, красномовство. Навч. посібн. [для студ.вищ.навч.закл.]. – К.: 2007.
42. *Кацавець Руслан, Ганна Кацавець*. Барви мудрості. Навчальний посібник [для студ.вищ.навч.закл.] 2-е вид., – К.: 2012. – 188 с.
43. *Кацавець Руслан, Ганна Кацавець*. Барви мудрості. Навчальний посібник [для студ.вищ.навч.закл.] – К.: 2010. – 112 с.
44. *Кацавець Руслан, Ганна Кацавець*. Сонячний ранок. Збірник текстів. – К.: 2014. – 90 с.
45. *Кацавець Ганна, Кацавець Руслан*. 150 уроків: народні прикмети у побуті, звичаях, обрядах (з коментарем). – К.: 2021. – 157 с.

46. *Кацавець Руслан, Кацавець Ганна*. Народні прикмети у побуті, звичаях, обрядах. – 2-е вид. – К.: 2019. – 190 с.
47. *Кацавець Руслан, Кацавець Ганна*. Прості старі істини у новому часі. – К.: 2018. – 180 с.
48. *Кацавець Руслан, Кацавець Ганна*. Від покоління – до покоління: народні прикмети у побуті, звичаях, обрядах. – К.: 2014. – 90 с.
49. *Кацавець Руслан*. Судові промови державного обвинувача та адвоката-захисника у кримінальному судочинстві України: правові, етичні, логічні та мовні проблеми: монографія. – К.: 2012. – 190 с.
50. *Кацавець Руслан*. Правова культура судової промови у кримінальному процесі: монографія. – К.: 2009. – 144 с.
51. *Кацавець Руслан*. Судові промови державного обвинувача та адвоката-захисника у кримінальному судочинстві України. Автореферат. – К.: 2010.
52. *Кацавець Руслан*. Книга про книгу. Київ. – 2020.
53. *Кацавець Руслан*. Біографічно-бібліографічні нариси: Молдован Валеріан. – Київ. – 2009.
54. *Молдован Валеріан, Кацавець Руслан*. Судова риторика. Навчальний посібник. К.: Алерта, 2006. – 163 с.
55. *Молдован Валеріан, Кацавець Руслан*. Посібник із судової риторики. Навчальний посібник. – К.: 2006. – 170 с.
56. *Молдован Валеріан, Кацавець Руслан*. Кримінальний процес України. Навч. посібн. – К.: Алерта, 2006. – 297 с.
57. *Молдован Валеріан, Кацавець Руслан*. Кримінальний процес України: процесуальні документи. – К.: Алерта, 2008. – 376 с.
58. *Молдован Валеріан, Кацавець Руслан*. Кримінальний процес України. Тези лекцій. Ігри. Процесуальні документи. Навч. посібн. – К.: 2012. – 358 с.
59. *Молдован Валеріан, Кацавець Руслан*. Кримінальний процес України. Лекції. Процесуальні документи. Навчальний посібник – К.: Алерта, 2014. – 352 с.
60. *Молдован Валеріан, Молдован Андрій, Кацавець Руслан*. Кримінальний процес України. Лекції. Процесуальні документи. Навчальний посібник – К.: Алерта, 2016. – 370 с.
61. *Молдован Валеріан, Кацавець Руслан*. Правознавство: цікаве і мудре. Навчальний посібник. 2-е вид. – К.: Алерта, 2016. – 258 с.
62. *Молдован Валеріан, Кацавець Руслан*. Правознавство: цікаве і мудре. Навчальний посібник. – К.: Алерта, 2011. – 300 с.

63. Молдован Валеріан, Кацавець Руслан. Юридичний посібник: судова риторика, кримінальний процес. Навч. посіб. – К.: 2008. – 158 с.
64. Молдован Валеріан, Кацавець Руслан. Юридична клініка. Навчальний посібник. – К.: 2007. – 180 с.
65. Молдован Андрій, Кацавець Руслан. Прокуратура України. Навчальний посібник. К.: Правова єдність. – 2016. – 360 с.
66. Молдован Андрій, Кацавець Руслан. Коментар до Закону України «Про вищу освіту». – К.: 2015. – 368 с.

НАУКОВІ СТАТТІ

67. Кацавець Руслан. Професійна етика юриста: сутність моралі, завдання і принципи / II Міжнародна наукова інтернет-конференція «Безпека і право в умовах євроінтеграційних прагнень України». Київ: 8 – 9 жовтня 2024. – С. 54 – 59
68. Кацавець Руслан. Представники юридичної сфери: службові обов'язки. Етика і психологія спілкування / Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання юридичної науки в умовах воєнного стану». Київ. 8 жовтня 2024. – С. 107 – 108.
69. Кацавець Руслан. Роль державної мови у суспільно-професійній діяльності / XV Міжнародна наукова інтернет-конференція «Національна безпека у фокусі викликів глобалізаційних процесів в економіці». – Київ, 2023. – С. 84 – 87.
70. Кацавець Руслан. Культурна глобалізація: етичний аспект / XVI Міжнародна наукова інтернет-конференція «Національна безпека у фокусі викликів глобалізаційних процесів в економіці». – Київ, 19 – 20 травня 2023 року. – С. 120 – 121.
71. Кацавець Руслан. Роль правової психології у правовому вихованні майбутніх фахівців / Всеукраїнська науково-практична конференція для студентів та аспірантів «Право та суспільство в реаліях карантинного періоду». – Київ, 2021 року.
72. Кацавець Руслан. Професійна і психологічна підготовленість майбутніх фахівців // *Dictum factum* / К.: 2020. – № 6.
73. Кацавець Руслан. Формування правової свідомості особи // Десята Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми правової науки в сучасному світі: в умовах глобалізації розвитку інфраструктури» м. Київ, 2-3 квітня 2020.

74. *Кацавець Руслан*. Про підготовку фахівців для роботи з особами, які відбувають покарання // Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми правової науки у сучасному світі: умови глобалізації розвитку інфраструктури». Збірник. – К.: 2020. – С. 257 – 259.
75. *Кацавець Руслан*. Юридична деонтологія: процес формування. Бачення вчених // *Dictum factum* / К.: 2020. – № 7.
76. *Кацавець Руслан*. Роль транспорту у системі суспільного виробництва: правовий аспект // IX Міжнародна науково-практична конференція «Діалектичні та практичні питання перспектив розвитку правової науки в сучасних умовах». – Київ, 18-19 квітня 2019.
77. *Кацавець Руслан*. Виникнення та розвиток юридичної науки в Древньому Римі // IX Міжнародна науково-практична конференція «Діалектичні та практичні питання перспектив розвитку правової науки в сучасних умовах». – Київ, 18-19 квітня 2019.
78. *Кацавець Руслан*. Засади правової культури // *Dictum factum* / К.: 2019. – № 3.
79. *Кацавець Руслан*. Особливості психологічної реальності осіб та роль пенітенціарної педагогіки у місцях позбавлення волі // *Dictum factum* / К.: 2019. – № 4.
80. *Кацавець Руслан*. Психологічні особливості злочинної поведінки. Психологія особистості злочинця // *Dictum factum* / К.: 2019. – № 5.
81. *Кацавець Руслан*. Транспортне право: аспекти виникнення та розвитку. Джерела транспортного права. // Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми сучасного розвитку цивільного, міжнародного морського, господарського та транспортного права». – Київ, ДУІТ, 11 – 12 квітня 2018. – С. 70 – 73.
82. *Кацавець Руслан*. Зміст і структура захисної промови адвоката-захисника // Матеріали регіональної науково-практичної конференції «Актуальні питання кримінального права, кримінального судочинства та кримінології» з нагоди 280 річниці з дня народження Чезаре Беккарія. Київ, ДУІТ, 15 березня 2018 року. – С. 75 – 78.
83. *Кацавець Руслан*. Мистецтво переконання і впливу у суді // *Dictum factum*. К.: №1. – 2018.
84. *Кацавець Руслан*. Риторична культура юристів // *Dictum factum*. К.: № 2. – 2018.

85. *Кацавець Руслан*. Глобалізація: історичний аспект // Всеукраїнська науково-практична конференція для студентів та аспірантів «Сучасний стан та перспективи розвитку правової науки України в умовах сьогодення». – Київ, 24 жовтня 2018.
86. *Кацавець Руслан*. Актуальність риторичної культури юристів. // Економіка. Бізнес-адміністрування. Право. Київ. – Випуск 3, 2017. – С. 125 – 136.
87. *Кацавець Руслан*. Виникнення та розвиток транспортного права // Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми сучасного розвитку цивільного, міжнародного морського, господарського та транспортного права». – Київ, КДАВТ, 06 – 07 квітня 2017. – С. 67 – 70.
88. *Кацавець Руслан*. Сучасне міжнародне право: стан та перспективи розвитку в Україні // Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми сучасного розвитку цивільного, міжнародного морського, господарського та транспортного права», – Київ, КДАВТ, 06 – 07 квітня 2017. – С. 88 – 93.
89. *Кацавець Руслан*. Проблеми формування національної управлінської еліти в Україні // Міжкафедральний круглий стіл «Сучасні тенденції розвитку правової науки в Україні та світі». К.: ДУІТ, 2017. – С. 32-34.
90. *Кацавець Руслан*. Судові промови у кримінальному судочинстві України: сутність та проблеми // Підприємництво, господарство і право. – Київ. – № 3, 2013 – 27 – 29.
91. *Кацавець Руслан*. Формування ораторських навичок і вмінь сучасних фахівців // Науковий часопис: економіка і право. – Київ. – № 21, 2013.
92. *Кацавець Руслан*. Готуємо висококваліфікованих юристів для транспортної галузі // Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 100 річчю заснування КДАВТ. – К.: 7 листопада 2012. С. 57 – 61.
93. *Кацавець Руслан*. Роль ораторського мистецтва у судовому процесі // Матеріали II Міжнародної наукової конференції «Актуальні проблеми сучасного розвитку цивільного, міжнародного морського і транспортного права». К.: 2012. – С. 125 – 128.
94. *Кацавець Руслан*. Наш час: актуальність ораторського мистецтва у судовому процесі // Юридична наука / Науковий юридичний журнал. – Київ. – № 10, 2012. – С. 103-109.
95. *Кацавець Руслан*. Репліка захисника у судових дебатах // Адвокат. – Київ. – 2012, № 2. – С. 49-41.

96. *Кацавець Руслан*. Репліка захисника в захисній промові // Теорія і практика інтелектуальної власності. – К.: 2012, № 5 (67), С. 111-114.
97. *Кацавець Руслан*. Судова промова: мовно-мовленнєвий аспект // Часопис академії адвокатури України. – Київ. – № 3, 2012. – Електронний ресурс <http://nbuv.gov.ua/e-journals/Chaau/index.html>
98. *Кацавець Руслан*. Формування студентського бачення особистості викладача: вплив викладача на аудиторію // Менеджмент. Збірник наукових праць. К.: 2011. Випуск 14. – С. 193 – 198.
99. *Кацавець Руслан*. Юридичні клініки в Україні: стан та перспективи розвитку // Всеукраїнський круглий стіл серед представників юридичних клінік в Україні. – Одеса.: 2011. – С.25 – 29.
100. *Кацавець Руслан*. Судова промова: мовний аспект // Адвокат. – Київ. – 2010. – № 12, С. 12 – 15.
101. *Кацавець Руслан*. Українська народна правотворчість і судові дебати: плебсологічна оцінка // VII Міжнародна наукова конференція «Українська культура в історичному розвитку та державотворенні», присвячена 170-річчю від дня народження Павла Чубинського. – К.: 2009, С. 89.
102. *Кацавець Руслан*. Культура судової промови державного обвинувача і адвоката-захисника: правовий, логічний, етичний аспекти // Юриспруденція: теорія і практика, № 3 (53). – Київ. – 2009, С. 22 – 27.
103. *Кацавець Руслан*. Культура думки і слова у професійній діяльності юриста // Право України, № 2. – Київ. – 2009, С. 144 – 148.
104. *Кацавець Руслан*. Ораторське мистецтво як складник професійних якостей юриста // Вісник Академії адвокатури України. – Київ. – 2009, № 1 (14), С. 27-29.
105. *Кацавець Руслан*. Судова промова – різновид публічного мовлення // Всеукраїнська науково-практична конференція «Формування правової держави в Україні у плебсологічному, як філософсько-правовому, осмисленні». – К.: 2008, С. 63 – 65.
106. *Кацавець Руслан*. Шляхи розвитку відновлювального правосуддя // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Збірник. – К.: 2008. – С. 69.
107. *Кацавець Руслан*. Захисна промова: зміст та структура // Адвокат. – Київ. – № 12. – 2008, С. 11 – 15.
108. *Кацавець Руслан*. Особливості мови юристів // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку, м. Луцьк. – 2007, С. 30 – 35.

109. *Кацавець Руслан*. Спілкування із судовою аудиторією // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Від громадського суспільства – до правової держави», м. Харків, 2006, С. 18-21
110. *Кацавець Руслан*. Три основні засади судової промови // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Запорізькі правові читання», м. Запоріжжя, 2006, С. 39 – 41.
111. *Кацавець Руслан*. Значення і вживання терміна «конституція»: історико-юридичний аспект. // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 20-річчя Конституції Республіки Казахстан, м. Караганди. – 2015. – С. 21 – 23.

~~~ СЕМІНАР-ТРЕНІНГИ ~~~

112. *Кацавець Руслан*. Ділова українська мова. Навчальна програма. К.: 2025.
113. *Кацавець Руслан*. Семінар-тренінг: «Професійна етика». Авторська програма. К.: 2024.
114. *Кацавець Руслан*. Семінар-тренінг: «Людина і сьогоднішня: психологія впливу і переконання». Авторська програма. К.: 2024.
115. *Кацавець Руслан*. Семінар-тренінг «Красномовство – мистецтво говорити». Авторська програма. (Доповнено). – К.: 2023.
116. *Кацавець Руслан*. Семінар-тренінг: «Сила слова – шлях до успіху». Авторська програма. (Доповнено). – К.: 2022.
117. *Кацавець Руслан*. Семінар-тренінг: «Сила слова – шлях до успіху». Авторська програма. – К.: 2020.
118. *Кацавець Руслан*. Семінар-тренінг: «Сила слова – шлях до успіху». Авторська програма. (Зі змінами). – К.: 2019.
119. *Кацавець Руслан*. Семінар-тренінг: «Слово: шлях до успіху». Авторська програма. – К.: 2017.
120. *Кацавець Руслан*. Семінар-тренінг: «Ораторське мистецтво для юристів». Авторська програма. (Доповнено). – К.: 2020.
121. *Кацавець Руслан*. Семінар-тренінг: «Ораторське мистецтво для юристів». Авторська програма. (Зі змінами). – К.: 2019.
122. *Кацавець Руслан*. Семінар-тренінг: «Ораторське мистецтво для юристів». Авторська програма. – К.: 2017.

~~~ А ТАКОЖ ~~~

123. *Кацавець Руслан*. Програма курсу: «Сучасна ділова українська мова». За новим Українським правописом. (Доповнено і перероблено відповідно до ДСТУ 4163:2020). – К.: 2022.

124. *Кацавець Руслан*. Програма курсу: «Сучасна ділова українська мова». За новим Українським правописом. (Доповнено). – К.: 2020.
125. *Кацавець Руслан*. Програма курсу: «Сучасна ділова українська мова». За новим Українським правописом. (Зі змінами). – К.: 2019.
126. *Кацавець Руслан*. Методичні забезпечення дисципліни «Ораторське мистецтво» (конспект лекцій). – К.: 2024. – 190 с.
127. *Кацавець Руслан*. Методичні забезпечення дисципліни «Юридична психологія» (конспект лекцій). – К.: 2024. – 224 с. 1
128. *Кацавець Руслан*. Методичні забезпечення дисципліни «Юридична деонтологія» (конспект лекцій). – К.: 2023. – 150 с.
129. *Кацавець Руслан*. Методичні забезпечення дисципліни: «Професійна етика» (конспект лекцій). – 2023. – 160 с.
130. *Кацавець Руслан*. Методичні забезпечення дисципліни «Професійна етика» (конспект лекцій). – К.: 2020. – 120 с.
131. *Кацавець Руслан*. Методичні забезпечення дисципліни «Юридична психологія» (конспект лекцій). – К.: 2020. – 100 с.
- ~~~ А ЩЕ ~~~
132. *Кацавець Руслан*. Про Валеріана Молдована – С. 38 – 55 // Пісенлюб. Пісенник / Упоряд. – В. Молдован, А. Молдован. – К.: Алерта, 2019.
133. *Паламар Л. М., Кацавець Г. М.* Українське ділове мовлення. Навчальний посібник. 5-е вид. / *Кацавець Р.С.* – Тексти для вправ. – К.: Либідь, 1997. – С. 90 – 121.
134. *Паламар Л. М., Кацавець Г. М.* Мова ділових паперів. Навч. посібн. 18-е вид. К.: 2000. – Либідь. – 250 с. / *Кацавець Руслан*. – Тексти для вправ.
135. *Кацавець Г. М., Паламар Л. М.* Мова ділових паперів. Підручник. – Видання: 1-е – 2004; 2-е – 2005; 3-є – 2006; 4-е – 2008. – К.: Алерта // *Кацавець Руслан*. – Редактор підручника.
136. *Кацавець Руслан*. Очерки, репортажі у періодичних виданнях.

З-поміж безлічі книг, з якими має справу історія світової літератури, поодинокі виділяються ті, що ввібрали у себе науку віків і мають для народу значення... (Олесь Гончар).

ЗМІСТ

<i>Переднє слово</i>	3

РОЗДІЛ 1 ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА. БАЧЕННЯ ВЧЕНИХ

1.1. Психологія: історичний розвиток, ідеї, вчення.....	6
1.2. Психологія у системі наук.....	9
1.3. Методи психології: дослідження вчених.....	11
1.4. Методологічні принципи психології.....	13
1.5. Сучасні галузі психології.....	14
1.6. Найвпливовіші світові вчені.....	16
<i>Запитання: зміцнюймо знання</i>	22

РОЗДІЛ 2 ОСОБИСТІТЬ: ПІЗНАВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ. ФОРМИ ОСВОЄННЯ ДІЙНОСТІ (ЧУТТЄВІ, РАЦІОНАЛЬНІ)

2.1. Теорії особистості: бачення вчених.....	24
2.2. Значимість відчуттів у життєдіяльності людини.....	26
2.3. Сприймання – суб'єктивний образ об'єктивної дійсності.....	28
2.4. Психологічні теорії пам'яті. Концепції вчених.....	30
2.5. Пам'ять: види, властивості, процеси.....	32
2.6. Мислення – вища форма пізнавальної діяльності. Основні закони логіки.....	34
2.7. Форми мислення: поняття, судження, умовивід.....	36
2.8. Види мислення. Індивідуальні особливості мислення.....	37
2.9. Уява: час і простір. Пізнавальний процес.....	39
2.10. Способи творення образів уяви.....	41
2.11. Сутність формування фактів уяви та втілення у них образів.....	43
<i>Запитання: зміцнюймо знання</i>	46

РОЗДІЛ 3
ОСОБИСТІТЬ: ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВІ
ТА ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

3.1. Емоції і почуття людини. Міркування вчених.....	48
3.2. Особистість: вольові якості.....	49
3.3. Вольова діяльність передбачає.....	51
3.4. Властивості темпераменту людини.....	52
3.5. Здібності. Задатки.....	54
3.6. Обдарованість. Талант. Геніальність.....	56
<i>Запитання: зміцнюймо знання.....</i>	<i>58</i>

РОЗДІЛ 4
ОСОБИСТІТЬ: ПСИХІЧНИЙ РОЗВИТОК,
СПРЯМОВАНІСТЬ, СУСПІЛЬНА СУТНІСТЬ

4.1. Особливості психічного розвитку людини.....	60
4.2. Фактори психічного розвитку людини. Вплив на формування особистості.....	62
4.3. Особистість: місце у системі суспільних відносин.....	64
4.4. Особливості діяльності особистості.....	66
4.5. Спілкування: процес взаємодії.....	67
4.6. Етикет: спілкування, сутність, норми, сфера дії.....	69
4.7. Психологічна спільність людей.....	72
4.8. Психологія міжособистісних стосунків. Процес розвитку взаємин – взаєморозуміння.....	74
4.9. Особистість: самосвідомість. Я-концепція. Самооцінка.....	76
4.10. Особистість: усвідомлювані і неусвідомлювані мотиви.....	78
<i>Запитання: зміцнюймо знання.....</i>	<i>80</i>

РОЗДІЛ 5
ДІЇ ОСІБ ІЗ ПСИХІЧНИМИ АНОМАЛІЯМИ.
РОЛЬ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ

5.1. Психічні аномалії особистості.....	82
5.2. Форми психопатичних розладів. Поведінка осіб із психопатичними відхиленнями.....	84
5.3. Адиктивна поведінка: бачення вчених.....	86
5.4. Адиктивна поведінка: ознаки, фактори розвитку.....	88

5.5. Особистість: небажані уявлення і захисні дії.....	90
5.6. Протиправна поведінка людини: специфічні форми.....	92
5.7. Якщо у правопорушника вада волі і нице мислення.....	94
5.8. Властивість і стан особистості злочинця.....	96
<i>Запитання: зміцнюймо знання.....</i>	<i>98</i>

РОЗДІЛ 6 ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ ЛЮДИНИ

6.1. Психологічне дослідження: тести і тестування.....	100
6.2. Тренуймо відчуття: психогіометричний тест.....	103
6.3. Мислімо індивідуально: тест на стресостійкість.....	106
6.4. Поведінка особи у стосунках з оточуючими.....	108
6.5. Бесіда. Анкетування. Опитування (інтерв'ю). Етико-психологічні принципи.....	111
<i>Запитання: зміцнюймо знання.....</i>	<i>113</i>

ДОДАТКИ

Читаймо: цікаво і корисно.....	114
Психологічні терміни.....	115
Про автора.....	136
Література.....	137

Навчальне видання

Кацавець Руслан Сергійович

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Навчальний посібник

Друге видання, доповнене

Друкується у авторській редакції

Відповідальний за випуск
Комп'ютерна верстка
Обкладинка

О. В. Діордійчук
Д. М. Алексєєв
Д. М. Алексєєв

Підписано до друку **.0*.2025 р. Формат 60 x 84¹/₁₆.
Папір офсетний. Гарнітура «Times New Roman».
Друк офсетний. Умовн.-друк. арк. ***.

Видавництво «Алерта»

04210, м. Київ, а/с 112.

Тел.: (044) 223-15-25; (099) 607-97-62.

E-mail: alerta.pravovaednist@gmail.com, веб-сайт: www.alerta.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 788 від 29.01.2002 р.